

Олег Бажан (м. Київ), Вадим Золотарьов (м. Харків)

**«Ті, хто натискали на гачок».
Короткі біографії керівників комендатури НКВС УРСР
та УНКВС Київської області у часи «Великого терору»**

У статті вивчаються персоналії виконавців смертних вироків у системі радянських органів держбезпеки УРСР у другій половині 1930-х років.

Ключові слова: НКВС УРСР, радянська каральна система, комендант НКВС, «Великий терор».

Oleg Bazhan, Vadim Zolotariov

**“Those Who Clicked on the Trigger”
Brief biographies of the leaders of the NKVD of Ukrainian SSR
and NKVD of Kyiv region at the times of “Great Terror”**

From the very beginning of the Soviet state security bodies the executions of political opponents, “enemies of the people” were assigned to the commandant staff. It was a special caste of the security bodies – VUChK-GPU-NKVD. Even until now there has not been found a special legal instrument to regulate these functions. According to the “Regulations of the organizational structure of VChK and its departments and their relationship”, which was approved by the general meeting of VChK employees on July 11, 1918, it was determined that the Commandant department provides protection of buildings, is responsible for the information desk and the prison. In practice, a person who served as commandant of the NKVD, among other things had to acquire executioner’s skills – he should be able to skillfully manage the firing squad during the procedure of executions.

The technology of death penalty in the Soviet Union in the years 1920-1930-ies (the place of execution, burial place of executions, the staff of performers) were rarely the subject of separate scientific researches.

There is a lack of biographical researches, which meticulously represent the life and activities of commandants of the NKVD of the Ukrainian SSR. (Oleksandr Shashkov, Lev Leliotkin, Oleksandr Liutov, Kuzma Koz'mynikh, Iliia Shchukin) and their deputies (Ivan Nagorny, Mykhailo Skobliiev, Ivan Bolokhin, Naum Turbovskiy, Ivan Gryshyn) that were involved in the executions according to the decisions of extrajudicial bodies in times of “Great Terror”. Basing on the body of archival sources, a number of reference and information resources, the authors tend to reproduce the biographies of the executors. And on the basis of the evidences, they try to trace how social, historical and situational factors affected the will and actions of certain NKVD officers.

Key words: NKVD of the Ukrainian SSR, Soviet punitive system. NKVD commandant, “Great Terror”.

Oleg Bazhan, Vadim Zolotarev

**«Те, кто нажимали на курок».
Краткие биографии руководителей комендатуры НКВД УССР
и УНКВД Киевской области в период «Большого террора»**

В статье исследуются персоналии исполнителей смертных приговоров в системе советских органов госбезопасности УССР во второй половине 1930-х годов.

Ключевые слова: НКВД УССР, советская карательная система, комендант НКВД, «Большой террор».

З самого початку існування радянських органів державної безпеки виконання смертних вироків над політичними противниками, «ворогами народу» було покладено на співробітників комендатури – особливу касту у відомстві ВУЧК-ДПУ-НКВС. Варто зазначити, що дотепер не виявлено спеціального нормативно-правового документа, який би регламентував ці функції. Згідно «Інструкції з організаційного устрою ВЧК та її відділів і їхніми взаємовідносинами», затвердженої загальними зборами співробітників ВЧК 11 липня 1918 р., було визначено, що комендантський відділ здійснює охорону будівель, йому підлягає довідкове бюро та тюремна справа¹. На практиці особа, яка обіймала посаду коменданта НКВС, крім всього іншого мала набути навички катівського ремесла – вміло керувати розстрільною командою під час процедури виконання смертних вироків.

Технологія смертної кари в СРСР в 1920-30 ті роки (місця виконання вироку, місця поховання страчених, особовий склад групи виконавців) зрідка ставали предметом окремих наукових досліджень. На сьогодні маємо лише книгу відомого російського дослідника М.В.Петрова про співробітників НКВС СРСР, які розстрілювали польських офіцерів у 1940 р², публікації Олексія Теплякова, в яких простежується долі окремих співробітників комендатури ВУЧК-МДБ³, публіцистичні нариси про багаторічного коменданта НКВС СРСР Василя Михайловича Блохіна (1895-

1955)⁴, його помічника Петра Івановича Магго (1879-1941)⁵ та членів Луб'янської розстрільної команди⁶; начальника адміністративного відділу УНКВС по Ленінградській області Михайла Родіоновича Матвеева (1892-1974), який за 5 днів листопада 1937 р. власноручно розстріляв 1111 в'язнів Соловецької тюрми⁷; коменданта УНКВС по Харківській області Тимофія Федоровича Купрія (1906-1981) – головного ката польських офіцерів у Харкові⁸; заступника начальника 3-го відділу УДБ УНКВС по Іркутській області Бориса Петровича Кульвеца (1899-?)⁹ під керівництвом, якого на Ленських копальнях навесні 1938 р. було розстріляно 948 чоловік¹⁰.

Бракує також біографічної продукції, в якій скрупульозно відтворено життєвий шлях та діяльність комендантів НКВС УРСР та їх заступників, які були причетні до виконання смертних вироків на основі рішень позасудових органів у часи «Великого терору». Автори статті, опираючись на корпус архівних джерел, низку довідково-інформаційних ресурсів, прагнуть відтворити біографію «штатних катів» НКВС, а також на основі фактичних даних простежити яким чином соціальні, історичні та ситуативні фактори впливали на волю та вчинки «неябляких чекістів».

Доступні на сьогодні архівні джерела, новітні довідники по кадрам органів ВУЧК-ДПУ-НКВС-МДБ не дозволяють авторам даної статті у повній мірі прослідкувати ланцюг призначень на посаду комендантів ВУЧК –ГПУ УСРР.

¹ Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917–1991. Справочник. Под. ред. акад. А.Н. Яковлева; авторы-сост.: А.И. Кокурин, Н.В. Петров. – М.: МФД, 2003. – С. 312.

² *Петров Н.В.* Награждены за расстрел. 1940. – М.: МФД, 2016. – 368 с.

³ Див. наприклад: *Тепляков А.* Исполнители смертных приговоров в ведомственной иерархии ВЧК-МГБ // История сталинизма: Жизнь в терроре. Социальные аспекты репрессий: материалы международной научной конференции. Санкт-Петербург, 18–20 октября 2012 г. / сост. А. Сорокин, А. Кобак, О. Кувалдина. – М.: РОС-СПЭН; Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2013. – С. 435–443.

⁴ *Петров Н.В.* Палачи. Они выполняли заказы Сталина. – М.: Новая газета, 2011. – С. 191-203.

⁵ *Ямской Н.* Палачи лежат в почете // Огонёк (Москва). – 2005. – № 37. – 18 сентября. – С. 5.

⁶ *Сопельняк Б.* Смерть в рассрочку. – М.: Гея, 1998. – С. 265-284.

⁷ *Лукин Е.* На палачах крови нет. Типы и нравы Ленинградского НКВД. – Спб, 1996. – С. 1-7; *Черкасов А.* Преуспевший в невозможном // Ежедневный журнал. – 2007. – 27 октября. Режим доступа: <http://ej.ru/?a=note&id=7507>. – Назва з екрана.

⁸ *Петров Н.В.* Палач-хапуга и находки школьников. Портрет харьковского расстрельщика военнопленных поляков коменданта Куприя в интерьере могильных ям // Новая газета (Москва). – 2015. – 21 мая.

⁹ *Комаров А.* Исполнитель. О праздниках и буднях обыкновенного палача // Труд. – 1992 – 6 августа.

¹⁰ *Александров А., Томилов В.* Два ленских расстрела // Восточно-Сибирская Правда (Иркутск). – 1996. – 28 мая.

З вервечки штатних виконавців смертних вироків у 1919-1933 роках володіємо незначною інформацією про коменданта ВУЧК Івана Судакова¹¹, комендантів ДПУ УСРР Павла Устьянцева¹² та Артема Зеленого¹³.

Іван Судаков

Разом з тим доступний на сьогодні комплекс документальних джерел дає змогу відтворити хронологію призначень на посаду та звільнення з посади коменданта/заступника коменданта НКВС УРСР упродовж 1934-1941 років, з'ясувати життєвий шлях, соціальне походження, освіту, просування по кар'єрній драбині комендантських працівників.

¹¹ **Судаков Іван Порфирійович** (22.09.1892 – 05.1975). Народився у Харкові в робітничій родині. Росіянин. Здобув початкову освіту (закінчив 3 класи парафіяльної школи у Харкові у 1904 р.). Член РСДРП(б) з лютого 1917 р. З червня 1904 р. – учень приватної токарної майстерні у м. Харкові. З липня 1907 р. – учень та маляр-живописець у майстерні. З лютого 1914 р. – маляр-живописець Харківського паротягового заводу. З осені 1917 р. – червоногвардієць і комендант 1-го пролетарського загону Харківського паротягового заводу. З червня 1918 р. – помічник коменданта Саратовської губ. ЧК. З січня 1919 р. – комендант ВУЧК. З літа 1919 р. – комендант Пермської губ. ЧК. З 29 січня 1920 р. до 5 серпня 1922 р. – комендант Цупнадкому-ВУЧК-ДПУ УСРР. З 5 серпня 1922 р. до 5 січня 1923 р. – начальник загального відділу ДПУ УСРР та начальник Адміністративно-господарського відділу ДПУ УСРР. З 5 січня 1923 р. начальник Славутської прикордонної комендатури ДПУ. З 9 травня 1923 р. начальник будинку відпочинку ДПУ УСРР в Одесі. З 15 листопада 1924 р. – начальник Харківського губернського управління місць позбавлення волі НКВС УСРР. З 16 листопада 1925 р. – комендант ДПУ УСРР. З 12 червня 1932 р. – начальник дитячої трудової комуні імені Ф.Е.Дзержинського (селище Новий Харків). З 15 жовтня 1933 р. до 24 травня 1935 р. – старший інспектор апарату особливоуповноваженого ДПУ-НКВС УСРР. З травня 1935 р. – голова спеціальної колегії суду Молдавської АРСР. З 25 вересня 1938 р. – начальник 2 відділку 5-го (іноземного) відділку НКВС УРСР (м. Київ). З 14 січня 1939 р. – начальник Тюремного управління НКВС УРСР. З 26 серпня 1940 р. – начальник адміністративно-господарського відділу УНКВС Ворошиловградської області. З 9 грудня 1941 р. – начальник адміністративно-господарського відділу УНКВС Дніпропетровської області. З 8 липня 1942 р. – комендант НКВС Узбецької РСР. З 1 жовтня 1943 р. – начальник господарського відділу УНКВС по Одеській області. З 4 травня 1944 р. – начальник відділу по боротьбі з дитячою безпритульністю УНКВС Одеської області. З листопада 1944 р. на пенсії. Звання: старший лейтенант державної безпеки (22.06.1939), майор державної безпеки. Нагороджений: орденом Леніна (1967 р.), орденом Червоного Прапора (1945 р.), знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ(V) № 288 (1922 р.); тричі бойовою зброєю від ВУЦВК (1923 р.; 1927 р.; 1932 р.).

¹² **Устьянцев Павло Петрович** (1896-?). Народився 14 (28) грудня 1896 р. в с. Мотовилиха Югівської волості Пермського повіту Пермської губернії в родині робітника-котельника. Росіянин. У 1908 р. закінчив 2-х класне училище. З червня 1908 р. – учень слюсаря Пермського гарматного заводу. З січня 1910 р. – слюсар Пермського гарматного заводу. З листопада 1915 р. – рядовий 107 запасного піхотного полку, розміщеному у Пермі. З липня 1916 р. – слюсар-токарь Пермського гарматного заводу. У жовтні 1917 р. вступає до загону Червоної гвардії у Пермі. З 12 березня 1918 р. – оперативний працівник Пермської ЧК. З грудня 1918 р. – начальник оперативного пункту особливого відділу (ОВ) 3-ї армії, Східний фронт. З березня 1919 р. – начальник оперативного пункту № 3 ОВ 3-ї армії, Східний фронт. З серпня 1919 р. – начальник інформації ОВ 10-ї кавалерійської дивізії, Східний фронт. З листопада 1919 р. – начальник слідчої частини ОВ І-ї трудової армії, яка перебувала в Єкатеринбурзі. З березня 1920 р. – особливоуповноважений ОВ 6-ї армії. З січня 1921 р. – комендант ОВ 6-ї армії. З квітня 1921 р. – комендант ОВ Харківського військового округу у місті Катеринославі. З червня 1922 р. – старший співробітник для доручень ОВ Харківського військового округу у Харкові. З січня 1922 р. – старший оперативний комісар ВУЧК. З червня 1923 р. – комендант ДПУ УСРР. З березня 1925 р. – уповноважений ОВ ДПУ УСРР. З вересня 1926 р. – курсант вищої прикордонної школи ОДПУ, Москва. З грудня 1927 р. – оперуповноважений ОВ 6-го корпусу та 51-ї дивізії, розквартированої у Одесі. З травня 1932 р. – оперуповноважений Західно-Казахстанської обласного відділу ДПУ. З червня 1933 р. – начальник адміністративно-господарського відділу Західно-Казахстанської обласного відділу ДПУ. З липня 1937 р. – начальник 5-го (особливого) відділу УНКВС по Західно-Казахстанській області (працював на цій посаді і в листопаді 1938 р.). Звання: лейтенант державної безпеки (21 лютого 1938 р.). Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (V). Член ВКП(б) з 1932 р. (член РКП(б) у 1917 – 1921 рр. – вибув механічно).

¹³ **Зелений Артем Петрович** (1891 – 01.06.1942). Народився у родині робітника-теслі. Українець. Закінчив вище початкове училище. 10 років працював мідником-котельником. Служив у царській армії. З 1917 у лавах Червоної гвардії, а згодом РСЧА. У ЧК – ДПУ з 1919 по 1933. У 1929 р. – начальник дивізії особливого

Коменданти НКВС УРСР

Серед когорт професійних виконавців смертних вироків у структурі радянських органів держбезпеки УРСР у 1930-ті роки вирізняється Олександр Георгійович Шашков – своєрідний рекордсмен на посаді коменданта ДПУ-НКВС УРСР, якому упродовж 5 років довелося виконувати специфічну чекістську роботу у Києві та витримати надвантаження в часи «Великого терору». На чолі комендантського відділу центрального апарату ДПУ-НКВС колишній начальник відділку дорожньо-транспортного відділу ДПУ Південної залізниці на станції Харків О. Шашков¹⁴ пробув з літа 1933 р. до першої декади березня 1938 року. 8 березня 1938 р. капітан державної безпеки О.Г. Шашков був призначений т.в.о. начальника адміністративно-господарського управління НКВС УРСР¹⁵.

У середині березня 1938 р. посаду коменданта НКВС УРСР обійняв лейтенант державної безпеки Лев Іванович Лельоткін (призначений з посади коменданта УНКВС Одеської області)¹⁶. Вже 2 червня 1938 року Л.І. Лельоткін поступився посадою коменданта молодшому лейтенанту державної безпеки Олександрову Івановичу Лютову (колишній тимчасово виконуючий обов'язки начальника адміністративно-господарського відділу УНКВС Харківської області)¹⁷. Натомість Л. Лельоткін мав «пересісти у крісло» О. Лютова. Лев Лельоткін отримав чергове призначення – т. в. о. начальника адміністративно-господарського відділу УНКВС Харківської

області¹⁸. Таким чином відбулася своєрідна кадрова рокировка в системі НКВС УРСР.

Цікаво, що Олександр Лютов довго не протримався на посаді коменданта НКВС УРСР – зрештою як і його попередник. 15 серпня 1938 р. посаду коменданта посів колишній помічник начальника вахтової команди 1-го відділу (охорони) 1-го Управління НКВС УРСР Іван Давидович Гришин¹⁹. Всю свою чекістську кар'єру він займався охороною вищих посадових осіб республіки і обіймав посаду політінспектора. У його особовій справі відображені відомості про те, що перед початком військового параду 7 листопада 1937 р. у Києві політінспектор 1-го відділу УДБ НКВС І. Гришин в зоні оцеплення правоохоронними органами затримав підозрілого громадянина, що намагався сфотографувати танки, задіяні в урочистому огляді військ. Затриманим виявився зубний технік Костянтин Микитович Пługін, чех за національністю, який у 1936 р. повернувся в СРСР з Чехословаччини. К.М. Пługіна було звинувачено у шпигунстві та контрреволюційній фашистській діяльності і засуджено до 10 років позбавлення волі²⁰. Напевно саме бездоганна партійна робота І.Д. Гришина в охоронному підрозділі та вміння вчасно розпізнавати ворога сприяла його призначенню комендантом. 29 вересня 1938 р. І.Д. Гришин приступив до виконання обов'язків начальника комендатури Особливого відділу НКВС Київського особливого військового округу та за сумісництвом заступником коменданта об'єднаної комендатури НКВС УРСР²¹.

призначення. На 21.02.1933 – комендант ДПУ УСРР. У 1934 р. – завідувач господарським управлінням ВУЦВК. У 1936 р. – 10.07.1938 р. – комендант УНКВС Харківської області. У першій декаді липня 1938 р. відкликаний до НКВС СРСР. З 17.09.1938 р. – начальник озброєної охорони будівництва № 203 та Ягринського табору НКВС. 30.07.1940 р. співробітник УНКВС Архангельської області А. Зелений у зв'язку з хворобою наказом НКВС СРСР № 1010 звільнений на пенсію. У роки німецько-радянської війни начальник комендантського відділку Особливого відділу НКВС Волховського фронту. Загинув на фронті на початку літа 1942 року. Похований у селі Селищі Маловишерського району Новгородської області. Звання: капітан РСЧА. Член ВКП(б) з 1920 р. (у 1918–1920 рр. – боротьбист). Нагороджений орденом Червоної Зірки (19.12.1937 р.).

¹⁴ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ). Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 2320736.

¹⁵ Архів Головного Управління Міністерства внутрішніх справ України в Харківській області (далі – А ГУМВС ХО). Колекція документів (далі – К.д.). Наказ НКВС УРСР № 62 від 8 березня 1938 р.

¹⁶ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС УРСР № 71 від 14 березня 1938 р.

¹⁷ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС УРСР № 335 від 2 червня 1938 р.

¹⁸ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС УРСР № 335 від 2 червня 1938 р.

¹⁹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 64, спр. 3565, арк. 6 зв.

²⁰ Там само, арк. 32.

²¹ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС УРСР № 644 від 29 вересня 1938 р.

Наприкінці вересня 1938 р. на посаді коменданта об'єднаної комендатури НКВС УРСР перебував старший лейтенант державної безпеки Кузьма Йосифович Козьминих (призначений з посади помічника начальника УНКВС Київської області по неоперативним відділам)²². Відомо, що Кузьма Козьминих був креатурою наркома внутрішніх справ УРСР Олександра Успенського. Вони були знайомі ще по роботі у повпредстві ОДПУ по Уралу наприкінці 1920-х років. Пізніше Козьминих працював у секретно-політичних відділах в Кургані та Челябінську, де прославився ліквідацією: в 1932 році «контрреволюційної повстанської організації «Союз спасіння Росії» у складі 32 осіб; «контрреволюційної шкідницької організації «Долматовці», яка на момент розкриття органами держбезпеки в 1933 р. налічувала у своїх лавах 82-х колишніх куркулів; 48 членів «контрреволюційної нелегальної організації сектантів, євангелістів, баптистів, адвентистів» під кодовою назвою «Хіміки» (1935 р.)²³. Коли старший майор державної безпеки О.І. Успенський у березні 1937 р. очолив УНКВС по Оренбурзькій області, то знову по роботі перетнувся з К. Й. Козьминих, який щойно був призначеним т.в.о. начальника 5-го (особливого) відділу²⁴. Вже 8 травня 1937 р. О. Успенський звернувся з листом до відділу кадрів НКВС СРСР з проханням затвердити К. Козьминих на цій посаді оскільки він «показав себе в роботі з позитивної сторони. Керуючи вміло апаратом, він помітно активізував роботу відділу»²⁵. Зволікати на Лубянці не стали і через півмісяця К. Козьминих позбувся приставки т.в.о.²⁶. Втім 20 липня 1937 р. начальник УНКВС по Оренбурзькій області О. Успенський знову звернувся до відділу кадрів НКВС СРСР, але вже з прохання... відкликати новоспеченого началь-

ника особливого відділу до Москви, оскільки той «не справляється з дорученою йому роботою»²⁷. Під час чергової атестації К. Козьминих у серпні 1937 р. О.Успенський так охарактеризував свого підлеглого: «старий оперативний працівник, який вивчив методи оперативної роботи, має добрі адміністративні здібності, але з поганим станом здоров'я, через що на оперативній роботі йому важко. Відданий і чесний більшовик, який користується у партійному колективі авторитетом. Політично розвинений. Є керівником гуртка історії ВКП(б). Необхідно через стан здоров'я змінити характер роботи. Як доброго адміністратора та ініціативного товариша висуваю на посаду Пом. Нач. УНКВС з неоперативних питань»²⁸. Переведення на неоперативну роботу офіційно відбулося двома місяцями поспіль²⁹, хоча в наказі НКВС СРСР про нагородження К. Козьминих знаком «Почесний працівник ВЧК-ДПУ (V)» від 23 вересня 1937 р. він вже фігурує як помічник начальника УНКВС³⁰, а ще за три місяці Кузьма Йосифович «за виконання важливих завдань уряду» отримав орден Червоної Зірки³¹. До Києва К. Козьминих прибув на вимогу опікуна-патрона, наркома внутрішніх справ УРСР О.Успенського. Цікаво, що в усіх документах, які супроводжували цей переїзд, окрім об'єктивних даних була лише довідка про те, що батько – Йосиф Трохимович Козьминих у 1910–1916 рр. мав «власну булочну із застосуванням найманої сили, магазин і кам'яний будинок, які у 1918 р. були націоналізовані»³². На посаді коменданта об'єднаної комендатури НКВС УРСР К.Й. Козьминих пропрацював не довго – менше місяця. 22 жовтня 1938 р. наказ про його призначення комендантом був скасований. За обставин, які склалися Козьминих повернувся до виконання обов'язків помічника начальника

²² А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС УРСР № 644 від 29 вересня 1938 р.

²³ ГДА СБУ, Київ, ф. 64, спр. 3179, арк. 78.

²⁴ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 239 від 16 лютого 1937 р.

²⁵ ГДА СБУ, ф. 64, спр. 3179, арк. 69.

²⁶ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 768 від 23 травня 1937 р.

²⁷ ГДА СБУ, ф. 64, спр. 3179, арк. 63.

²⁸ Там само, арк. 61 зв.

²⁹ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 2221 від 16 листопада 1937 р.

³⁰ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 409 від 23 вересня 1937 р.

³¹ Правда. – 1937. – 20 грудня.

³² ГДА СБУ, ф. 64, спр. 3179, арк. 34.

УНКВС Київської області³³. Того ж дня виконуючим обов'язки коменданта об'єднаної комендатури НКВС УРСР було призначено лейтенанта державної безпеки Іллю Івановича Щукіна (з посади начальника 1-го відділку 1-го відділу 1-го Управління НКВС УРСР)³⁴. Варто зазначити, що І.Щукін перебував на посаді коменданта на відміну від своїх попередників досить тривалий термін – півтора року, проте приставки «виконуючий обов'язки» так і не позбувся, незважаючи на чудові атестації та партійні характеристики. Для прикладу наведемо уривок з документу, в якому дається оцінка ділових і моральних якостей І. Щукіна: «За час своєї роботи зумів підняти на потрібну висоту дисципліну серед вахтового складу, а також бойову підготовку та масово-політичну підготовку... керівництво комендатурою цілком забезпечує»³⁵. 4 травня 1940 р. І. Щукін був призначений в.о. заступника начальника адміністративно-господарського управління НКВС УРСР³⁶. Внаслідок чергової кадрової перестановки з 4 травня 1949 по 8 квітня 1941 р. у статусі т.в.о., а з квітня по вересень 1941 року – комендантом НКВС УРСР перебував Іван Федорович Болохін.

Нижче подаються біографічні довідки осіб, які перебували на посаді коменданта ДПУ – НКВС у 1933-1941 роках.

Штатний кат (Олександр Георгійович Шашков)

Олександр Георгійович Шашков народився у вересні 1900 р. у селі Степне Матюніно тодішньої Симбірської губернії (нині село у складі Гимовського сільського поселення Майнського району Ульяновської області) в бідній селян-

ській родині. Росіянин. Батько у пошуках кращої долі пішов працювати на залізницю³⁷. Деякий час Шашкови проживали в Царицині, де у них народився ще один син – Микола (також працював в органах радянської держбезпеки³⁸), а згодом перебралися до Симбірську. Перебуваючи губернському центрі, упродовж 1913–1915 років, Олександр навчався у вищому початковому міському училищі, а влітку підробляв на сезонних роботах. Закінчивши у 1915 р. три класи училища, влаштувався на Волзько-Бугульминську залізницю у Симбірську, де пропрацював 4 роки табельником і робітником шляхової дільниці. У часи Лютневої революції захопився політикою. У лютому 1919 р. вступив до лав більшовицької партії, а у серпні того ж року до Робітничо-Селянської Червоної Армії. Військову кар'єру розпочав рядовим червоноармійцем 1-го приволзького полку 1-ї запасної стрілецької бригади, яка дислокувалася спочатку в Симбірську, а потім у Казані. З початком польсько-радянської війни 1920 р. О. Г. Шашков у складі більшовицьких військ прибуває в Україну та служить ад'ютантом командира 44-ї батареї 45-ї стрілецької дивізії та ад'ютантом 404-го та 398-го стрілецьких полків на Південно-Західному фронті. Після поразки національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. залишається в Україні та служить ад'ютантом 35-го полку 12-ї бригади.

Навесні 1922 р. О.Г. Шашкова направляють на Туркестанський фронт. Служить командиром взводу 56-го полку, помічником начальника штабу Заревшанського бойового району, начальником оперативно-розвідувальної частини 3-ї Туркестанської стрілецької дивізії, начальником штабу дивізії. За бойові дії в Бухарі був нагороджений орденом Червоної Зірки Бухарської народної соціалістичної республіки 3-го ступеня. Навесні 1923 р. повертається в Україну, де продовжує службу у 45-й стрілецькій дивізії командиром

³³ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС УРСР № 695 від 22 жовтня 1938 р.

³⁴ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС УРСР № 695 від 22 жовтня 1938 р.

³⁵ ГДА СБУ, Київ, ф. 64, спр. 9175, арк.18.

³⁶ Там само, арк.11.

³⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп.6, спр.624, арк. 124.

³⁸ Петров Н.В. Кто руководил органами госбезопасности, 1941-1954. – Москва: Международное общество «Мемориал» – Издательство «Звенья», 2010. – С. 924.

взводу 133-го полку та помічником начальника штабу дивізії³⁹.

У матеріалах партійної чистки ДПУ УСРР за 1934 р. стосовно О. Шашкова є цікавий запис «член ВКП(б) з лютого 1919 р. (перерва 1922 – 1925 рр.)»⁴⁰. В офіційних документах Олександр Георгійович пояснював перерву у партстажі хворобою та передислокацією військових частин. Як би там не було, а повертати партійний квиток він вирішив ударною роботою в ДПУ. Чекістську кар'єру розпочав «снігуром» – так у 1920-ті роки називали через фірмові картузи співробітників дорожньо-транспортних відділів ДПУ, які займалися боротьбою зі шпигунством, диверсіями, шкідництвом на всіх видах транспорту та доріг, здійснювали «чекістське обслуговування» та інформаційне висвітлювання стану на транспорті. У вересні – листопаді 1923 р. Шашков – агент 2-го розряду Відділку дорожньо-транспортного відділу (ВДТВ) ДПУ Південно-Західної залізниці у Києві. Потім рік навчався у транспортній школі ОДПУ у Москві, по закінченні якої працював у ВДТВ ДПУ Південно-Західної залізниці на станції Бобринська (нині станція імені Тараса Шевченка у м. Сміла Черкаської області) старшим агентом (з січня 1925 р.) і старшим уповноваженим контррозвідувального відділку (з грудня 1925 р.). З жовтня 1927 р. він ад'ютант ВДТВ ДПУ на станції Одеса; з квітня 1929 р. – начальник ВДТВ Південно-Західної залізниці на станції Христинівка (нині Черкаська область); з жовтня 1930 р. – начальник Відділку дорожньо-транспортного відділу ОДПУ Південної залізниці на станції Білгород. З жовтня 1931 р. – начальник ВДТВ ДПУ Південної залізниці на станції Харків⁴¹.

Зараз важко сказати, чому саме О.Шашкова призначили комендантом ДПУ УСРР влітку 1933 року. Є всі підстави вважати, що «люблював» його призначення тодішній начальник відділу кадрів ДПУ УСРР Савелій Михайлович

Цикліс (1888–1938), який у 1923–1929 рр. очолював ДТВ ДПУ Південно-Західних залізниць⁴² і добре знав можливості свого тодішнього підлеглого О. Шашкова. Судячи з всього комендантська робота Шашкова задовольняла наркома внутрішніх справ УРСР Всеволода Аполонівича Балицького, за часи керування якого українською гілкою радянських спецслужб Олександр Георгійович став старшим лейтенантом державної безпеки⁴³ і кавалером ордена Червоної Зірки⁴⁴.

Не мав претензій до коменданта НКВС і нарком внутрішніх справ УРСР Ізраїль Мойсейович Леплевський, який доручив Шашкову розстрілювати колишніх товаришів по службі – «учасників змови Балицького». Серед страчених у вересні 1937 р. були: начальник УНКВС Одеської області Олександр Борисович Розанов; начальник УНКВС Чернігівської області Петро Григорович Шостак-Соколов, начальник 5-го (особливого) відділу УДБ НКВС УРСР Ісак Юлійович Купчик, начальник 6-го (транспортного) відділу УДБ НКВС УРСР Яків Вульфович Письменний, особливоуповноважений НКВС УРСР Наум Львович Рубінштейн, заступник начальника Управління прикордонних і внутрішніх військ УРСР Петро Васильович Семенов, начальник політвідділу Управління прикордонних і внутрішніх військ УРСР Лев Мойсейович Сороцький, заступник начальника адміністративно-господарського управління НКВС УРСР Олександр Михайлович Берман, заступник начальника секретаріату НКВС УРСР Леонід Гнатович Стрижевський, начальник Запорізького міськвідділу НКВС Михайло Григорович Джавахов, начальник 22-го Волочиського прикордонного загону Юхим Григорович Шостак. З усіма ними Олександр Шашков був добре знайомий, але навряд чи відчував докори сумління під час їхньої страти. У нагороду «твердий більшовик» отримав звання капітана державної безпеки⁴⁵.

³⁹ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр. 624, арк. 124.

⁴⁰Державний архів Харківської області, ф. 299, оп. 3, спр. 364, арк. 238.

⁴¹Російський державний архів соціально-політичної історії (далі -РДАСПІ). Реєстраційний бланк члена ВКП(б) № 2320736.

⁴²Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 288, оп. 7, спр.1820, арк. 4.

⁴³А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 15 від 9 січня 1936 р.

⁴⁴Правда. – 1936. – 29 листопада.

⁴⁵А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 2226 від 17 листопада 1937 р.

8 березня 1938 р. новий нарком О.І. Успенський призначив О.Г. Шашкова т.в.о. начальника адміністративно-господарського управління НКВС УРСР⁴⁶, а п'ять днів опісля заступник наркома внутрішніх справ СРСР Сергій Борисович Жуковський (1896-1940) затвердив його у цій посаді та зарахував у діючий резерв ГУДБ НКВС СРСР⁴⁷. 20 квітня 1938 р. на Шашкова «повісили» за сумісництвом ще й посаду в.о. начальника адміністративно-господарського відділу УНКВС по Київській області⁴⁸. Втім перебувати на двох стільцях Олександр Георгійовичу довелося лише тиждень. 28 квітня 1938 р. Шашков був призначений т.в.о. заступника УНКВС по Донецькій області⁴⁹.

Новий начальник УНКВС по Донецькій області майор державної безпеки Павло Васильович Чистов (1905-1982), домігся призначення 7 квітня 1937 р. своїм заступником у Сталіно капітана державної безпеки Фадея Климентійовича Луговцева (1904-1940) – начальника 3-го відділу УДБ УНКВС Челябінської області⁵⁰. За 8 місяців роботи начальником УНКВС Челябінської області П. Чистов засудив на смерть 5980 чоловік, а всього пропустив через обласну «трійку» 12480 уральців⁵¹. Одним з головних його поплічників у цих злочинах був Ф.К. Луговцев⁵². Новий начальник УНКВС Челябінської області капітан державної безпеки Федір Георгійович Лапшин (1902-1940) не бажав відпускати вправного фальсифікатора і за «цінного співробітника» розгорнулася справжня битва. Кінець кінцем 28 травня 1938 р. наказ про призначення Луговцева до Сталіно був скасований і він був затверджений заступником начальника УНКВС по Челябінській області⁵³.

У якості «компенсації» Успенський виділив П. Чистову аж двох заступників – 22 квітня 1938 р. т.в.о. заступником начальника УНКВС по Донецькій області був призначений старший лейтенант державної безпеки Данило Григорович Лифар (1901-1943) – колишній начальник 3-го відділку 4-го (секретно-політичного) відділу УДБ НКВС УРСР⁵⁴. За існуючими штатами в українських обласних УНКВС передбачався лише один заступник начальника і тому Луб'янка 20 травня 1938 р. затвердила Шашкова лише помічником начальника УНКВС⁵⁵, а через 8 днів Д.Г. Лифаря – в.о. заступника УНКВС Донецької області⁵⁶. У 1938 р. помічники начальників УНКВС областей в УРСР керували роботою так званих «неоперативних відділів», або як ще писали в тогочасних документах «відділами, що не входять до Управління державної безпеки» – адміністративно-господарським відділом, фінансовим відділом, відділом місць ув'язнення, відділом трудових колоній, відділом шосейних доріг, відділом актів громадянського стану, відділом пожежної охорони, відділом мір та ваги. В Сталіно Шашкову довелося налагоджувати процес виконання смертних вироків оскільки комендант УНКВС сержант державної безпеки Леонід Самойлович Аксельрод (1908-?), нагороджений у 1937 р. орденом Червоної Зірки⁵⁷, був заарештований як «ворог народу»⁵⁸. Після розділення у червні 1938 р. Донецької області на Сталінську та Ворошиловградську Шашков лишився у Сталіно на тій же посаді.

7 серпня 1940 р. О.Шашкова призначили помічником начальника УНКВС Запорізької області⁵⁹, а ще через три місяці затвердили

⁴⁶ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС УРСР № 62 від 8 березня 1938 р.

⁴⁷ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 579 від 13 березня 1938 р.

⁴⁸ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС УРСР № 169 від 20 квітня 1938 р.

⁴⁹ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС УРСР № 208 від 28 квітня 1938 р.

⁵⁰ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 811 від 7 квітня 1938 р.

⁵¹ *Тумишис М.* ВЧК. Война кланов. – М.: Эксмо, Яуза, 2004. – С.165.

⁵² *Стрелецкий Е.* И пуля злая... // Вечерний Челябинск. – 1997. – 18 декабря.

⁵³ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 1298 від 28 травня 1938 р.

⁵⁴ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС УРСР № 181 від 22 квітня 1938 р.

⁵⁵ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 1200 від 20 травня 1938 р.

⁵⁶ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 1301 від 20 травня 1938 р.

⁵⁷ Правда. – 1938. – 20 грудня.

⁵⁸ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС УРСР № 1881 від 9 серпня 1938 р.

⁵⁹ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 1056 від 7 серпня 1940 р.

помічником начальника УНКВС Чернівецької області⁶⁰. Не має сумнівів, що його переведення до Північної Буковини було пов'язано і з налагодженням «спеціальної роботи».

Німецько-радянська війна застала О. Шашкова в Чернівцях на посаді заступника начальника УНКВС. Під час відступу радянських військ виконував обов'язки начальника охорони тилу 15-го стрілецького корпусу 5-ї армії. У вересні 1941 р. в районі Пирятина Полтавської області О. Шашков з групою чекістів потрапив в оточення проте зміг через окуповану територію добратися до своїх. Під час перевірки в НКВС УРСР 3 жовтня 1941 р. Шашков представив акто-відповідку, підписану ним самим та співробітниками УНКВС Чернівецької та Волинської областей. В ній відзначалося, що партійний квиток та орденську книжку без обкладинок Шашков зашив в халяву чобіт, а орден Червоної Зірки та медаль XX років РСЧА закопав в землю⁶¹.

Спецперевірку О. Шашков пройшов успішно. Невдовзі він був підвищений до майора державної безпеки⁶² та призначений начальником ОВ НКВС 2-ї ударної армії на Волховському фронті. Генерал-майор Анатолій Михайлович Нестеров з пієтетом згадував, що «ніколи не забуду, як за допомогою старого, досвідченого чекіста Олександра Георгійовича Шашкова, мені, тоді ще недосвідченому оперативному працівникові, вдалося вперше у житті викрити трьох досвідчених німецьких шпигунів». Історія у викладі А.М. Нестерова звучала наступним чином: «На початку 1942 р. до нього привели трьох осіб, які заявили що втекли з німецького полону. Їхні свідчення молодому оперуповноваженому особливого відділу А.М. Нестерову здалися правди-

вими і він вже збирався відправити їх в тил на подальшу перевірку, але тут до напівзруйнованої хати завітав Шашков. Він пильно подивився на втікачів і запитав на яких роботах їх використовували німці. Ті хором відповіли, що працювали на каменоломнях. Шашков наказав вивести перебіжчиків та порадив Нестерову звернути увагу на руки втікачів, які не були схожими на руки людей, що мали справу з камінням. Втікачам наказали помити руки, та всі побачили, що ці руки ніколи не знали важкої праці»⁶³.

Наприкінці травня 1942 р. 2-га ударна армія, якою командував генерал-лейтенант Андрій Андрійович Власов потрапила у вороже кільце. Під час спроби виходу з оточення в ніч з 24 на 25 червня 1942 р. О. Шашков отримав поранення в руку з переломом кістки. Застрелився, щоб не потрапити до полону⁶⁴. Похований у селі Арефіно Чудівського району Новгородської області⁶⁵.

«Екзекутор Південної Пальміри». (Лев Іванович Лельоткін)

14 березня 1938 р. комендантом НКВС УРСР був призначений лейтенант державної безпеки Лев Іванович Лельоткін (з посади коменданта УНКВС по Одеській області)⁶⁶. Вірогідно це призначення сталося завдяки комбригу Миколі Миколайовичу Федорову (1901-1940)⁶⁷ – довірєній особі першого заступника наркома внутрішніх справ СРСР комкора Михайла Петровича Фриновського (1898-1940). Обійнявши посаду начальника УНКВС по Київській області, М.М. Федоров привіз з собою з Одеси, де він у липні 1937 р. – лютому 1938 р. очолював обласне УНКВС, кілька співробітників, серед яких був і майбутній комендант.

⁶⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 624, арк.124.

⁶¹ Лубянка 2. Из истории отечественной контрразведки – М.: Изд-во объединения «Мосгосархив», АО «Московские учебники и Картолитография», 1999. – С. 51.

⁶² А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 2385 від 28 грудня 1941 р.

⁶³ Терещенко А. С. Чистилище СМЕРШа. Сталинские «волкодавы». – М.: Яуза: Эксмо, 2011. Режим доступу // www.e-reading.club/chapter.php/1007079/28/Tereschenko_-_Chistilische_SMERSha._Stalinskie_volkodavy.html

⁶⁴ Лубянка 2. Из истории отечественной контрразведки... – С. 51.

⁶⁵ Абрамов В. Смерш. Советская военная контрразведка против разведки Третьего рейха. М.: Яуза: Эксмо, 2005. – С. 561.

⁶⁶ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС УРСР № 71 від 14 березня 1938 р.

⁶⁷ Докладніше про М.М.Федорова див.: Золотарьов В., Бажан О. Комбриг Микола Федоров: одеський трамплін в кар'єрі // Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Вип. 4. – Одеса, 2007. – С. 202 – 218.

Л.І. Лельоткін народився 1896 року у селі Богородицьке Голубовської волості Суразького повіту Чернігівської губернії (нині с. Ардонь Клинцовського району Брянської області) у родині пильщика. Росіянин. Освіта нижча. Працював пильщиком, чорноробом на цегельному заводі та текстильній фабриці у м.Клинці Суразького повіту Чернігівської губернії. Під час Першої світової війни у 1916–1917 рр. був кулеметником у 265-му Вишньоволодзькому піхотному полку на Південно-Західному фронті. Повернувшись з війни працював у господарстві батька у рідному селі. З початком російсько-більшовицької окупації України у 1919 р. пристав до червоних. Розпочинав рядовим у загоні по боротьбі з бандитизмом 44-ї стрілецької дивізії у Житомирі, у 1919–1920 рр. був червоноармійцем особливого відділу ВЧК Дніпровської військової флотилії у Києві. Згодом Л.І. Лельоткін стає чекістом, точніше тюремщиком. У 1920–1925 рр. працює у Харкові наглядачем тюремного відділу у Центральному управлінні надзвичайних комісій та особливих відділів України (ЦУПНАДКОМі) – Всеукраїнській надзвичайній комісії – Державному політичному управлінні УСРР. У 1925–1930 рр. – черговий комендант, а у 1930–1933 рр. – помічник коменданта ДПУ УСРР у Харкові⁶⁸. Скоріш за все, саме в часи колективізації та голодомору і розпочалася кар'єра Л.І.Лельоткіна, члена ВКП(б) з 1926 р., як штатного ката.

Тим часом наприкінці січня 1933 р. був усунутий з посади начальник Одеського облвідділу ДПУ Юрій Мойсейович Перцов, який зганьбив себе перед колегами значними витратами з державної казни на коханку – акторку Зою Вансо-

вич та надмірним вживанням спиртних напоїв у робочий час⁶⁹. Невдовзі він був відданий під суд та засуджений Колегією ОДПУ СРСР до 5 років позбавлення волі за контрабанду та моральну розпусту⁷⁰. Новим начальником облвідділу ДПУ політбюро ЦК КП(б)У 21 лютого 1933 р. затвердило Хому Якимовича Леонюка (1892-1967), звільнивши його від обов'язків 2-го заступника голови ДПУ УСРР⁷¹. Разом з ним встановлювати «соціалістичну законність» у місті виїхала група чекістів, у складі якої був і Л.І.Лельоткін. Невдовзі Лельоткіна призначили комендантом Одеського обласного відділу ДПУ. У «Південній Пальмирі» Лев Іванович пропрацював 5 років, отримав звання лейтенанта державної безпеки⁷², знак почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV)⁷³, орден Червоної Зірки⁷⁴. Відомчий знак та урядову нагороду отримав у 1937 р., коли за офіційної статистикою в Одеській області було розстріляно 5395 чоловік⁷⁵. Скільки з них власноручно стратив комендант УНКВС ми вже ніколи не дізнаємося.

Комендантом НКВС УРСР Л.І. Лельоткін пропрацював до 2 червня 1938 р. – дня свого призначення т.в.о. начальника УНКВС по Харківській області⁷⁶. До Харкова прибув 9 червня 1938 р. на допомогу новому начальнику облуправління капітану державної безпеки Григорію Михайловичу Кобизеву⁷⁷. «Беріївської чистки» Лельоткіну вдалося уникнути. Ба навіть більше того Лев Іванович отримав підвищення по службі. Після приєднання західноукраїнських земель до складу СРСР, він, як і колишній комендант НКВС УРСР О.Г. Шашков був відряджений на Галичину, де були потрібні люди з великою практикою розстрільної роботи. З осені 1939 р.

⁶⁸ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 626, арк. 213.

⁶⁹ Там само, ф. 263, оп. 1, спр. 37281-ФП, арк. 81.

⁷⁰ Там само, спр. 33032- ФП, арк. 21.

⁷¹Там само, ф.1, оп.6, спр.281, арк.135.

⁷²А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 178 від 22 березня 1936 р.

⁷³А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 226 від 7 червня 1937 р.

⁷⁴Правда. – 1937. – 20 грудня.

⁷⁵ГДА СБУ, ф. 42, спр. 32, арк. 11.

⁷⁶А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС УРСР по особовому складу № 335 від 2 червня 1938 р.

⁷⁷Докладніше про Г.М.Кобизєва див: *Золотарьов В.А. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941).* – Харків: Фоліо, 2003. – С. 312-329.

Л.І.Лельоткін працює т.в.о. помічника начальника, а з вересня 1940 р. – помічником начальника УНКВС по Тернопільській області⁷⁸. Навесні 1941 р., після розділення НКВС на НКВС та НКДБ він призначається заступником начальника УНКВС по Тернопільській області. На цій же посаді він згадується і у червні 1945 р. У 1956 р. проживав в Одесі.

Кавалер Ордена Леніна. (Олександр Іванович Лютов)

Олександр Іванович Лютов народився 30 серпня 1892 р. в м. Глухові Чернігівської губернії в робітничій родині. Українець. Свою освіту визначав як незакінчена середня, хоча в деяких анкетах писав, що навчався 3 роки та закінчив початкову школу у Глухові. З 10 років жив на утриманні брата. У 1903–1906 рр. працював учнем у майстерні кравця Субича у Глухові. У 1906–1913 рр. служив “хлопчиком” у лавках купців та комірником, працював продавцем готового одягу у Харкові. У 1913–1917 рр. – служив у царській армії рядовим, молодшим унтер-офіцером, старшим унтер-офіцером. Улітку 1917 р. працював у колегіальних виборчих органах – Радах робітничих та солдатських депутатів. У часи національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр. після жовтневого більшовицького перевороту добровольцем вступив до Робітничо-Селянської Червоної Армії. Служив командиром 3-ї роти 1-го інтернаціонального полку, командиром 2-го батальйону особливого полку Харківського військового полку, командиром батальйону Харківського кріпосного полку, командиром Харківського кріпосного полку. У травні 1919 р. – 1921 р. служив у 122-й бригаді 41-ї стрілецької дивізії 14-ї армії

помічником командира 365-го полку та помічником начальника штабу 122-ї бригади. Воював проти військ отамана Н.Григор'єва. Відзначився в боях з денікінцями під Одесою (лютий 1920 р.), за що у 1925 р. був нагороджений орденом Червоного Прапора⁷⁹. У лавах більшовицької армії брав участь у радянсько-польській війні, розгромі Російської армії П. Врангеля. Після поразки українських визвольних змагань 1917–1921 рр. навчався у вищій повторній школі РСЧА, по закінченню якої командував 2-м подільським полком у Вінниці. У роки НЕПу був задіяний у придушенні селянського повстанського руху в Україні. У 1922–1928 рр. – помічник начальника Кам'янець-Подільського прикордонного загону. У 1925 р. вступив до лав ВКП(б). У вересні 1934 р. – листопаді 1935 р. – комендант УНКВС по Харківській області. Наприкінці осені 1935 року усунутий з посади. Служив в УНКВС по Харківській області. 23 лютого 1936 р. отримав звання молодшого лейтенанта державної безпеки⁸⁰. 13 травня 1938 р. призначений т.в.о. начальника Адміністративно-господарського відділу УНКВС Харківської області (з посади командира дивізіону оперативних курсів НКВС УРСР). Невдовзі, 2 червня 1938 р., згідно наказу НКВС УРСР № 335 Лютова призначили комендантом НКВС УРСР. На новій посаді О.І. Лютов перебував до серпня 1938 року. У той час отримав знак почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV)⁸¹. Далі сліди його губляться. Відомо лише, що у 1945–1948 рр. працював комендантом УНКДБ /УМДБ по Харківській області. За вислугу років в ОДПУ-НКВС-НКДБ був нагороджений орденами Леніна (19 січня 1945 р.) та Червоного Прапора (19 січня 1945 р.), а за участь у Другій світовій війні отримав медалі «За оборону Сталінграда» (листопад 1943 р.) та «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні» (9 травня 1945 р.). Майор О.І. Лютов був звільнений у відставку за станом здоров'я 29 вересня 1948 року.

⁷⁸ЦДАГО України, ф.1, оп. 6, спр. 626, арк. 213.

⁷⁹Сборник лиц, награжденных орденом Красного Знамени и почетным революционным оружием. – М.: Государственное военное издательство, 1926. – С. 146.

⁸⁰ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 101 від 23 лютого 1936 р.

⁸¹ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 486 від 14 серпня 1938 р.

**Почесний чекіст.
(Іван Давидович Гришин)**

Народився 8 травня 1896 р. в селі Коробовська Коробовської волості Єгор'євського повіту Рязанської губернії в родині теслі. Росіянин. Освіта нижча – закінчив 2 класи сільської школи. Член ВКП(б) з червня 1923 р. У 1908–1909 рр. працював робітником-хлопчиком на круглій пилі на лісопилці пана Лаптева у селі Дмитрійвський погост Рязанської губернії. У 1909 – 1910 рр. – хлопчик-тесля у підрядника Бобкова на станції Малаховка Рязанської залізниці. У 1910–1912 рр. – хлопчик, учень столяра в столярній артілі в Москві. У 1912–1915 рр. – столяр і тесля у підрядника Рябікова у Москві. У серпні 1915 р. – 1918 р. – рядовий запасного кінно-гірського артилерійського дивізіону в Орлі, рядовий 2-го кінно-гірського артилерійського дивізіону. У 1918 р. після демобілізації з армії проживав у батьків у селі Коробовська. 5 червня 1918 р. добровільно вступив до Червоної гвардії. У червні-вересні 1918 р. служив у 5-му Московському продовольчому ревізійному полку. У вересні 1918 р. – березні 1919 р. розвідник і помічник командира взводу 114-го стрілецького імені Карла Маркса полку VIII армії, брав участь в боях проти отамана П.М. Краснова. У березні – червні 1919 р. лікувався після поранення, хворів на тиф. У червні 1919 р. – травні 1920 р. служив у 1-й Московській артилерійській бригаді. У травні – липні 1920 р. курсант на 1-х радянських московських артилерійських курсах. У липні – вересні 1920 р. курсант Харківських артилерійських курсів. У вересні 1920 р. – лютому 1921 р. у складі Харківської зведеної курсантської бригади брав участь у боях проти військ П.В. Врангеля та Н.І. Махна. У лютому 1921 р. – лютому 1923 р. навчався у Харківській артилерійській школі середнього командного складу. У лютому – жовтні 1923 р. навчався у 2-й Одеській артилерійській та згодом був демобілізований через хворобу. У листопаді 1923 р. – червні 1924 р. – комендант по супроводженню потягів при політсекретаріаті Південної залізниці у Харкові. З 16. серпні 1924 р. – фельд'єгер 3-го розряду ДПУ УСРР. З 10 листопада 1925 р. –

фельд'єгер 2-го розряду ДПУ УСРР. З 1 грудня 1926 р. – фельд'єгер 1-го розряду ДПУ УСРР. З 1 листопада 1929 р. – фельд'єгер для спецдورучень ДПУ УСРР. З 1929 р. – спецкомісар Спеціального відділу УСРР. З жовтня 1932 – старший оперативний комісар 4 відділку (охорони) оперативного відділу ДПУ УСРР. З 1 лютого 1936 р. – комендант оперативного відділу УДБ НКВС УСРР. З 1 лютого 1937 р. – помічник оперуповноваженого 1-го відділу (охорони) УДБ НКВС УРСР. З 1 вересня 1937 р. – інспектор з політчастини 1-го відділу УДБ НКВС УРСР. З 1 квітня 1938 р. – помічник начальника вахтової команди 1-го відділу УДБ НКВС УРСР. З 15 серпня 1938 р. – комендант НКВС УРСР. З 29 вересня 1938 р. – комендант особливого відділу НКВС Київського військового округу та заступник коменданта об'єднаної комендатури НКВС УРСР. З 22 жовтня 1938 р. – виконував посаду начальника адміністративно-господарського відділу УНКВС Київської області. З 10 листопада 1938 р. – старший інспектор вахтової команди 1-го відділу УДБ НКВС УРСР. З 1 січня 1939 р. – начальник групи 1-го відділу УДБ НКВС УРСР. З 19 червня 1940 – політкерівник 1-го відділу УДБ НКВС УРСР. З 1 травня 1941 р. – помічник начальника відділку з політичної частини спецкоманди 1-го відділу НКДБ УРСР. 5 березня 1942 р. виключений зі списків особового складу як такий, що пропав без вісті на фронті. Звання: молодший лейтенант державної безпеки (28 вересня 1937 р.); лейтенант державної безпеки (1 липня 1939 р.). Нагороджений знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) (14 серпня 1938 р.), медаллю «XX років РСЧА» у 1939 р., грамотою від ОДПУ СРСР у 1927 р., годинником від Колегії ДПУ УСРР у 1931 р.; фотоапаратом від наркома НКВС УРСР 20 грудня 1937 р.

**«Відданий справі Пролетарської
Револуції».
(Кузьма Йосифович Козьминих)**

Народився у лютому 1898 р. в селі Боярка Камбарської волості Осинського повіту Пермської губернії в родині селянина. В 1907 р. вступив до земського початкового училища закінчив два класи. У 1910–1912 рр. – укладальник в майстерні з виробництва пряників, село

Гальяно Сарапульського повіту В'ятської губернії. У 1912–1914 рр. – друкар в газеті «Прикамське життя» (м. Сарапул). У 1914–1916 рр. – працівник друкарні Горшекіна (м. Іжевськ) У 1916–1917 рр. – працює у друкарні міської управи у Казані. У 1917 р. – робітник друкарні Хлипетіна у Воткінську Сарапульського повіту. У 1917–1918 рр. – червоногвардієць у Воткінську. У 1918 р. – командир карального загону В'ятської губ. ЧК, командир відділення загону В'ятської губ. ЧК; оперкомісар секретного відділу В'ятської губ. ЧК; командир відділку та кінний розвідник 1-го В'ятського залізного загону в боях з чехословаками, поранений шрапнеллю в голову (2 місяці лікувався у Казані у військовому шпиталі); у складі 28-ї стрілецької дивізії придушував іжевське повстання, командир взводу Воткінської комуністичної роти. У 1919 р. – співробітник для доручень при особливому відділі 2-ї армії. У 1919–1920 рр. – командир взводу 250 полку. У 1920–1921 рр. – комісар територіального полку у В'ятці. З 20 вересня 1921 р. – помічник уповноваженого з інформації Воткінського політбюро. У 1922 р. служив у Сарапульському політбюро (помічник уповноваженого з інформації, уповноважений з інформації, помічник начальника політбюро). У 1922 р. – уповноважений району Пермського губвідділу ДПУ. З 10 жовтня 1923 р. – уповноважений інформаційного відділу Сарапульського окрвідділу ДПУ. З серпня 1926 р. – начальник інформаційно-агентурного відділку Тюменського окружного відділку ДПУ. З серпня 1927 р. – уповноважений секретного відділу Верхньо-Камського окрвідділу ДПУ. З 1927 р. – начальник інформаційного відділу Тюменського окрвідділу ДПУ. З 1927 р. – старший уповноважений секретного відділу Комі-Пермяцького окрвідділу ДПУ. З 20 вересня 1930 р. – старший уповноважений секретного відділу Тюменського оперсектору ДПУ. З 1931 р. – начальник секретно-політичного відділку Тюменського оперсектора ДПУ. З 25 листопада 1932 р. – начальник секретно-політичного відділку (СПВ) Курганського оперсектора ДПУ. З 22 червня 1934 р. – начальник 3-го відділку СПВ ПП ОДПУ Челябінської області. З 20 жовтня 1935 р. – начальник 2-го відділку СПВ УДБ УНКВС Челябінської області. З 1 серпня 1936 р. – заступник начальника Особливого відділу УДБ УНКВС Челябінської області. З 1 березня 1937 р. – т.в.о. начальника, а з 23 травня 1937 р. – начальник

5-го (особливого) відділу УДБ УНКВС Оренбурзької області, з 16 листопада 1937 р. – помічник начальника УНКВС Оренбурзької області по відділам, які не входять в УДБ. З 8 травня 1938 р. – помічник начальника УНКВС Київської області по неоперативним відділам. З 29 вересня 1938 р. – комендант об'єднаної комендатури НКВС УРСР. 22 жовтня 1938 р. наказ про призначення комендантом НКВС УРСР відмінений. З 22 жовтня 1938 р. – помічник начальника УНКВС по Київській області по неоперативним відділам. Заарештований наприкінці 1938 року. 14 квітня 1939 р. засуджений на смерть. 15 квітня 1939 р. розстріляний у Москві. Звання: старший лейтенант державної безпеки (7 квітня 1936 р.). Нагороджений: орденом Червоної Зірки (19 грудня 1937 р.), знаком почесного працівника ВЧК – ДПУ (XV) (23 серпня 1937 р.), бойовою зброєю – пістолетом Коровіна від Колегії ОДПУ (грудень 1932 р.), подякою від НКВС СРСР та місячним окладом (квітень 1935 р.), срібним годинником від В'ятської губ. ЧК (1922 р.), срібним портсигаром від ПП ОДПУ по Уралу з надписом «За відданість справі Пролетарської Революції у 10-ти річчя органів ВЧК-ОДПУ» (грудень 1927 р.), маузером від Верхньо-Уральського окрвідділу ДПУ (1928 р.), браунінгом від Тюменського оперсектора ДПУ, мисливською рушницею від Тюменського оперсектора ДПУ. Член ВКП(б) з січня 1918 р.

Почесний працівник ВЧК-ДПУ (Ілля Іванович Щукін)

Щукін Ілля Іванович (30 липня 1904 р. – ?) народився в с. Калицино Старицького повіту Тверської губернії (нині Лотошинський район Московської губернії) у селянській родині. Росіянин. Освіта нижча: закінчив у 1915 р. початкове училище у Петрограді, навчався у вищому навчальному училищі в Петрограді, та після 3 класів полишив навчання. У 1919–1922 рр. працював у власному господарстві у селі Калицино Лотошинської волості Волоколамського повіту Московської губернії. У 1923–1925 рр. працював у Москві по найму у кустарів чорно-

робом та учнем слюсаря. У 1925–1926 рр. – безробітний та чорнороб у будівельних конторах у м. Ленінграді. Служив у 22-му Волочиському прикордонному загоні ДПУ – НКВС: з 10 листопада 1926 р. – молодший прикордонник, з 1 березня 1927 р. – червоноармієць-стрілець 2-ї комендатури, з 11 березня 1929 р. – начальник команди вахтерів, з 21 травня 1930 р. – помічник уповноваженого 2-ї комендатури, з 1 жовтня 1930 р. – помічник уповноваженого інформаційного відділу, з 25 червня 1932 р. – уповноважений групи Особливого відділу (ОВ). З 26 лютого 1935 р. – оперуповноважений ОВ ГУДБ НКВС Київського військового округу. З 4 червня 1937 р. – оперуповноважений 5-го (особливого) відділу УДБ НКВС УРСР. З 28 серпня 1937 р. – секретар заступника наркома внутрішніх справ УРСР. З 26 березня 1938 р. – т.в.о. начальника, а з 8 травня 1938 р. – начальник відділку 1-го відділу (охорони) УДБ НКВС УРСР. З 22 жовтня 1938 р. – в.о. коменданта НКВС УРСР. З 4 травня 1940 р. – т.в.о. заступника, а з 22 червня 1940 р. – заступник начальника адміністративно-господарського управління НКВС УРСР. З 20 грудня 1940 р. – виконуючий посаду начальника Управління пожежної охорони (УПО) НКВС УРСР. З 1 квітня 1942 р. – начальник УПО НКВС УРСР. З 1 липня 1943 р. – заступник начальника 4-го Управління НКВС УРСР. З 26 квітня 1944 р. – помічник наркома державної безпеки УРСР. З 1 січня 1947 р. – помічник міністра державної безпеки УРСР. З 1 вересня 1952 р. – у розпорядженні МДБ УРСР. З 17 листопада 1952 р. – заступник начальника управління постачання МДБ Київського військового округу. З 16 квітня 1953 р. – в.о. начальника господарського управління МВС УРСР. 17 липня 1953 р. – звільнений з посади. 5 грудня 1953 р. – звільнений у запас Міністерства оборони через хворобу. Звання: лейтенант державної безпеки (9 січня 1936 р.); старший лейтенант державної безпеки (7 січня 1940 р.), полковник державної безпеки (9 липня 1945 р.). Нагороди: орден Леніна (23 травня 1952 р.) – за вислугу років), орден Червоного Прапора (6 листопада 1946 р.) – за вислугу років; орден Вітчизняної війни 1-го ступеню (10 квітня 1945 р.), орден Вітчизняної війни 2-го ступеню (5 листопада 1944 р.), орден Червоної Зірки (10 грудня 1942 р.), медаль «За оборону Сталінграда» (22 грудня 1942 р.), медаль «Партизану Вітчизняної війни» 1-го ступеню

(6 листопада 1943 р.), медаль «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» (9 травня 1945 р.), медаль «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» (6 червня 1945 р.), медаль «XXX років РСЧА» (22 лютого 1948 р.), Знак почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) (14 серпня 1938 р.). Член ВКП(б) з 1929 р.

Мечоносець партії. (Іван Федорович Болохін)

Болохін Іван Федорович (1897-?) народився у 1897 р. у селі Мале Зайцеве Невельського повіту Вітебської губернії у бідній селянській родині. Росіянин. Освіта початкова (закінчив сільську школу). Член ВКП(б) з 1920 р. У 1912–1913 рр. працював батраком у попа Безродного у селі Ємельянівка Невельського повіту Вітебської губернії. У 1913–1916 рр. – чорнороб на пороховому заводі в Петрограді. У період Першої світової війни: 1916 р. – грудень 1917 р. – рядовий, єфрейтор 179-го піхотного полку, розквартированому у Новгороді. Після жовтневого більшовицького перевороту у лавах Робітничо-Селянської Червоної Армії: грудень 1917 р. – листопад 1919 р. – наводчик 463-го стрілецького полку РСЧА (Західний фронт); з грудня 1919 р. по 1922 р. – наводчик 266-го стрілецького полку 89-ї бригади. Упродовж 1922–1925 років – командир кулеметного взводу Чонгарського стрілецького полку 89-ї бригади РСЧА. У 1925 р. – жовтні 1926 р. – командир взводу 30-ї дивізії імені ВЦВК, розквартированої у м. Уральську. З жовтня 1926 р. – контролер гаража «Комунгоспу» у Дніпропетровську. З 9 вересня 1930 р. – уповноважений Гришинського райвідділу Дніпропетровського окрвідділу ДПУ. З 16 лютого 1932 р. – уповноважений Новотроїцького райвідділу Дніпропетровського облвідділу ДПУ. З 21 грудня 1932 р. – уповноважений Високопольського райвідділу Дніпропетровського облвідділу ДПУ. З 19 січня 1933 р. – уповноважений Акимівського райвідділу Дніпропетровського облвідділу ДПУ. З 25 жовтня 1935 р. – начальник Калінінського райвідділу НКВС Дніпропетров-

ської області. З 23 серпня 1936 р. – оперуповноважений УНКВС Автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки. З 1 квітня 1938 р. – оперуповноважений особливого відділу НКВС 95-ї стрілецької дивізії, розквартированої у місті Котовську. З 2 червня 1938 р. – заступник коменданта НКВС УРСР. З 4 травня 1940 р. – т.в.о. коменданта НКВС УРСР. З 8 квітня 1941 р. – комендант НКВС УРСР. 22 грудня 1941 р. був допущений до виконання обов'язків «як такий, що прибув із ворожого оточення». З 1 квітня 1942 р. – комендант господарського управління НКВС УРСР. З 1 жовтня 1943 р. – комендант (на правах начальника відділу) господарського управління НКВС УРСР. 22 квітня 1948 р. звільнений через хворобу. У 1957 р. проживав у Києві. Звання: молодший лейтенант державної безпеки (23 березня 1936 р.), лейтенант державної безпеки (17 січня 1940 р.), майор (29 липня 1943 р.). Нагороджений: орденом Червоного прапора (1920 р. – за бої на Каховському плацдармі), медаллю «XX років РСЧА».

Заступники коменданта НКВС УРСР

З травня 1934 р. до 1 квітня 1937 р. заступником коменданта ДПУ УСРР/НКВС УРСР працював Іван Григорович Нагорний, якому згодом було переведено на посаду начальника тюрми Управління державної безпеки (УДБ) НКВС УРСР. З серпня 1937 р. по 2 червня 1938 р. на посаді заступника коменданта НКВС УРСР перебував молодший лейтенант державної безпеки Михайло Іларіонович Скоблев⁸² (з посади старшого інспектора 6-го (транспортного) відділу УДБ НКВС УРСР⁸³. 2 червня 1938 р. відкликаний у розпорядження відділу кадрів НКВС УРСР⁸⁴.

⁸² **Скоблев (Скоблев) Михайло Іларіонович** (1893 – ?). Народився у Курській губернії. Росіянин. У 1935–1936 роках працював в УНКВС по Київській області. До 03.08.1937 р. – старший інспектор 6-го (транспортного) відділу НКВС УРСР (*А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС УРСР № 307 від 3 серпня 1937 р.*). З 03.08.1937 р. – заступник коменданта НКВС УРСР. З 02.06.1938 р. у розпорядженні відділу кадрів НКВС УРСР. 20.06.1938 р. відряджений до НКВС СРСР. Подальша доля невідома. Звання: молодший лейтенант державної безпеки (09.02.1936 р.), майор (1944 р.). Член ВКП(б) з 1928 р. Нагороджений: орденом Червоної Зірки (03.11.1944 р.), орденом Вітчизняної війни 2-го ступеню (02.09.1944 р.), орденом Вітчизняної війни 1-го ступеню (13.06.1945 р.), медаллю «XX років РСЧА».

⁸³ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС УРСР № 307 від 3 серпня 1937 р.

⁸⁴ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС УРСР № 335 від 2 червня 1938 р.

⁸⁵ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС УРСР № 335 від 2 червня 1938 р.

⁸⁶ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС УРСР № 467 від 16 липня 1938 р.

⁸⁷ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС УРСР № 644 від 29 вересня 1938 р.

⁸⁸ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС УРСР № 709 від 10 листопада 1938 р.

2 червня 1938 р. заступником коменданта НКВС УРСР був призначений молодший лейтенант державної безпеки Іван Федорович Болохін (з посади оперуповноваженого 5-го (особливого) відділу УДБ НКВС Молдавської АРСР). У 1939 р. він очолив комендатуру НКВС УРСР⁸⁵. 16 липня 1938 р. т.в.о. заступника коменданта НКВС УРСР з господарської частини був призначений колишній начальник тюрми УДБ УНКВС Дніпропетровської області лейтенант державної безпеки Наум Цальович Турбовський⁸⁶, який обіймав цю посаду до 1944 року.

29 вересня 1938 р. колишній комендант НКВС УРСР Іван Давидович Гришин був призначений начальником комендатури Особливого відділу НКВС Київського особливого військового округу та за сумісництвом заступником коменданта об'єднаної комендатури НКВС УРСР⁸⁷. Втім вже 10 листопада 1938 р. він був призначений старшим інспектором вахтової команди 1 відділу (охорони) 1-го Управління НКВС УРСР⁸⁸.

«В 1937 р. у нас були великі роботи...» (Іван Григорович Нагорний)

Іван Григорович Нагорний народився 18 квітня 1902 р. в слободі Дергачі Дергачівської волості Харківського повіту Харківської губернії в родині безземельного українського селянина. Батько, Григорій Лаврентійович (1867-?), сільським господарством не займався, а підробляв теслею в

панській економії та на будівництвах у Харкові. Мати, Харитина Іванівна (1897-?) була домогосподаркою та виховувала трьох синів – Івана, Петра та Федора, а також трьох дочок – Ольгу, Анастасію та Тетяну⁸⁹.

До 1909 р. Іван проживав з родиною, а потім став відвідувати сільську школу, у якій навчався 4 роки⁹⁰. Скрутне сімейне становище змусило одинадцятирічного хлопця податися у найми пастухом до заможного односельця Бондаревського. З жовтня 1914 р. Іван Нагорний став опановувати спеціальність слюсаря при середньому сільськогосподарському училищі у Дергачах. У якості підручного слюсаря працював: з грудня 1915 р. по липень 1916 р. на заводі Гельферіх-Саде у Харкові, де вироблялися сільсько-господарські машини; у липні 1916 р. – листопаді 1917 р. на заводі «ВЕК»⁹¹ («ВЕК» – електротехнічна компанія була евакуйована у зв'язку з наближенням фронту з Риги до Харкова у 1915 р.). У жовтні 1917 р. на заводі була сформована робітничка дружина, до якої добровільно вступив й Іван. У листопаді з дружини був сформований червоногвардійський загін заводу «ВЕК», з яким Нагорний вирушив на фронт, де брав участь в боях проти загонів генералів Л.Г. Корнілова та О.М. Каледіна, військ Центральної Ради. У бою з останніми під станцією Лозовою у січні 1918 р. Іван був поранений у руку та направлений на лікування до Харкова. Пролікувавшись місяць, він вступив до лав 1-го Українського червоногвардійського полку. У травні 1918 р. в бою під м. Валуйки Нагорний отримав чергове поранення – був поранений у ногу, після чого лікувався у Воронежі⁹².

Після захоплення Харкова у січні 1919 р. більшовицько-російськими військами Іван повертається до рідного міста та вступає до 1-го Українського полку залізничної оборони в якості командира кінної розвідки та бере участь у про-

тистоянні зі Збройними Силами Півдня Росії та збройними формуваннями отаманів Н.О. Григор'єва, Мітеки, Ангела, а під час так званого «партійного тижня» вступає до лав РСДРП(б)⁹³.

У травні 1920 р., коли полк перебував на відпочинку в Кременчуку, Нагорний добровільно вступив на службу до 32-го Білоглинського полку 6-ї кавалерійської дивізії Першої кінної армії, яка вирушала на польський фронт⁹⁴. Згодом в автобіографії Іван Григорович вказував, що у якості командира взводу «з цим полком брав участь в боях проти поляків і Врангеля, а також в придушенні банд Махна та інших, де двічі був поранений у плече та руку. У 1922 р. у бою з бандою князя Джентемирова на Кубані був поранений у руку та направлений на лікування до міста Харкова»⁹⁵. Більш детально про вчинки червоного командира І. Нагорного знаходимо у спогадах колишнього медичного фельдшера 32-го Білоглинського полку М.І. Мартінова, який свідчив, що його однополчани оточили у гірській ущелині загін князя Алхо Джентемирова і тримали його в облозі близько 10 днів, розраховуючи що повстанці здадуться через голод, але ті мужньо трималися. Тоді вночі Нагорний спустився зверху зі скелі по канату в розташування повстанського загону та закидав його гранатами. У стані джентемирівців розпочався переполох, з чого скористалися червоні та кинулися в атаку. Повстанців було розбито, а голову князя доставили до штабу дивізії⁹⁶.

По дорозі з Кавказу до Харкова у місті Ростові-на-Дону І.Г. Нагорний захворів на холерину. Крім того на залізничному вокзалі червоноармійця обікрали, поцупивши між іншим і партійний квиток. Позбувшись хвороби, Нагорний прибув до Харкова та у липні 1922 р. влаштувався старшим міліціонером кінного резерву до Харківської окружної міліції. В органах охорони громадського порядку пропрацював до лютого

⁸⁹ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 3852, т. 1, арк. 11.

⁹⁰ Там само, арк. 40.

⁹¹ Там само, арк. 12.

⁹² Там само.

⁹³ Там само, арк. 13.

⁹⁴ Там само, арк. 40.

⁹⁵ Там само, арк. 13.

⁹⁶ Пузиков В. Первоконник Михаил Мартынов в НКВД. 37-й год. Режим доступу: <http://www.proza.ru/2014/06/18/437>

1923 р., дослужився до командира взводу, «весь час беручи участь у придушенні кримінальних і політичних банд на Харківщині». У квітні 1923 р. – грудні 1924 р. Іван Григорович перебував на посаді старшини охорони Харківського окружного фінансового відділу⁹⁷. У 1924 р. охорона наркомату фінансів увійшла до військ особливого призначення ДПУ. У новому відомстві Нагорний певний час перебував на посаді стрільця, згодом його призначали начальником відділку, а в лютому 1926 р. перевели наглядачем комендатури ДПУ УСРР⁹⁸.

На посаді наглядача та старшого діловода він пропрацював до зими 1929 р., характеризувався як «дисциплінований, витриманий, енергійний, ініціативний та рішучий працівник, який користується повагою у товаришів»⁹⁹. Та одного разу Нагорний потрапив у халепу. 10 лютого 1929 р. у Дергачах на весіллі доньки свого знайомого П.В. Савченка Іван Григорович застрелив дев'ятнадцятирічного І. Пащенка. Слідством, яке проводив уповноважений адміністративно-організаційного управління (АОУ) ДПУ УСРР Кисельов, було встановлено, що чекіст скоїв вбивство через необережність, захищаючись від п'яних молодиків та перевищив міру необхідної самооборони. Особливоуповноважений ДПУ УСРР Еріх Йосифович Дзиркал (1897-?) та начальник АОУ ДПУ УСРР Микола Станіславович Бачинський (1894-1937) погодилися з цим висновком та направили справу на розгляд надзвичайної сесії Харківського окружного суду¹⁰⁰. Остання 22 березня 1929 р. у закритому судовому засіданні засудила Нагорного за статтею 141 кримінального кодексу УСРР до 6 місяців позбавлення волі умовно. Прикметно, що вбивство І. Пащенка ніяк не було відзначено по партійній лінії. В документах партійної чистки ДПУ УСРР за 1929 р. відзначалося, що член КП(б)У І.Г. Нагорний у 1919–1922 рр. перебував у лавах більшовицької партії

та «вибув механічно через втрату партійного квитка». Комісія з чистки поставила комуністу Нагорному «на вид» за відірваність від партійної організації. У 1933 р. ця догана партійною організацією ДПУ УСРР була знята¹⁰¹.

У якості покарання І.Г. Нагорний у березні 1929 р. був переведений на господарчу роботу – керуючим будинками гуртожитку співробітників ДПУ УСРР у Харкові. На цій посаді він пропрацював до грудня 1930 р. У січні 1930 р., коли в країні Рад розпочалася насильницька колективізація Нагорний був мобілізований «на роботу по розкуркулюванню» та направлений на посаду коменданта Полтавського окружного відділу ДПУ, де пропрацював до липня 1930 р.¹⁰²

У грудні 1930 р. Івана Григоровича повернули на оперативну роботу та призначили черговим по спеціальному корпусу тюрми ДПУ УСРР у Харкові, а вже у лютому 1931 р. перевели на посаду начальника спецкорпусу тієї ж тюрми, на якій пропрацював до травня 1934 р.¹⁰³. Схвальні відгуки на адресу І. Нагорного («Ставлення до роботи, яку виконує, добре, роботою цікавиться. При виконанні завдань точний та охайний. Дисциплінований. Роботу любить. Потребує підвищення загальноосвітньої, політичної та чекістської підготовки. Посаді завідувача спеціальним корпусом комендатури ДПУ УСРР відповідає... Сумлінний та посидючий працівник. У роботі розбирається добре. Вміло керує своїми підлеглими, але недостатньо вимогливий»¹⁰⁴) сприяють його службовому зростанню.

У травні 1934 р. І.Г. Нагорний стає заступником коменданта ДПУ УСРР¹⁰⁵. Це призначення співпало з переїздом ЦК КП(б)У та уряду УРСР з Харкова до Києва, і на долю нового заступника коменданта лягло чимало проблем з облаштування чекістського апарату у Києві. 22 березня 1936 р. йому було присвоєно звання молодшого лейтенанта державної безпеки¹⁰⁶. Спецзвання

⁹⁸ Там само, арк. 14.

⁹⁹ Там само, т. 2, арк. 23.

¹⁰⁰ Там само, т. 1, арк. 66-66 зв.

¹⁰¹ Там само, арк. 1.

¹⁰² ГДА СБУ, ф. 12, спр. 3852, т. 1, арк. 14.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Там само, т. 2, арк. 23.

¹⁰⁵ Там само, т. 1, арк. 14.

¹⁰⁶ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР по особовому складу № 177 від 22 березня 1936 р.

Іван Григорович отримав з деякою затримкою – оскільки переважній більшості співробітників центрального апарату НКВС УСРР спецзвання були присвоєні 8-9 січня 1936 р. Мабуть хтось з найвищого керівництва вагався, чи гідний заступник коменданта офіцерського звання. Втім ці вагання швидко відпали, тим більше, що у 1936 р. знову розпочалися масові страти радянських громадян і для цього були потрібні «стійкі чекісти». Оскільки фізичне знищення полоненого або засудженого на смерть ворога більшовики завжди вважали неабияким подвигом, тому 28 листопада 1936 р. постановою ЦВК СРСР «за особливі заслуги у боротьбі за зміцнення соціалістичного строю» орденом Червоної Зірки були нагороджені 18 чекістів, які виконували вироки засудженим. Серед них троє співробітників НКВС УСРР – комендант О.Г. Шашков, заступник коменданта І.Г. Нагорний та помічник начальника внутрішньої тюрми Д.Д. Кобінек¹⁰⁷.

Зрозуміло, що про те, яким чином ці особи «зміцнювали соціалістичний лад» знали лише вузьке коло співробітників НКВС. Значний інтерес викликає нагородний лист на «відданого, стійкого, витриманого працівника ДПУ-НКВС» І.Г. Нагорного, підписаний заступником наркома внутрішніх справ УСРР З.Б. Кацнельсоном. Цікавий він насамперед тим, що на відміну від десятків нагородних листів чекістів, з якими автори даної статті мали змогу ознайомитися, що в ньому зовсім не згадуються конкретні заслуги заступника коменданта НКВС УСРР. Хіба що: «Протягом всієї своєї роботи в органах ДПУ-НКВС тов. Нагорний особисто виконує завдання»¹⁰⁸. Які саме завдання? Про це один з керівників радянських органів держбезпеки УСРР З.Б. Кацнельсон не вказує, але зазначає, що на честь десятиріччя та п'ятнадцятиріччя органів ВЧК-ДПУ І.Г. Нагорний двічі нагороджу-

вався Колегією ДПУ УСРР годинником¹⁰⁹ – нагородою на той час досить високою. Виходячи з більш ніж скромної посади Івана Григоровича у грудні 1927 р. – наглядач комендатури ДПУ УСРР і невеликий чекістський стаж (рахувався з 1925 р.) можна припустити, що він вже тоді залучався до якихось таємних справ. Недаремно ж в атестації за 1936 р. відзначалося, що «протягом тривалого періоду часу використовується для виконання спеціальних доручень по лінії комендатури»¹¹⁰.

1 квітня 1937 р. І.Г. Нагорний призначається начальником тюрми УДБ НКВС УРСР¹¹¹, але кар'єру штатного ката не полишає: «відданий працівник, чітко виконує особливі завдання по комендатурі»¹¹². Звідси і нові нагороди та відзнаки від нового наркома НКВС УРСР І.М. Леплевського – позачергове звання лейтенанта державної безпеки¹¹³, подяка та місячний грошовий оклад від НКВС УРСР – «за чітке виконання оперативних завдань»¹¹⁴.

Шанував «важку працю» начальника внутрішньої тюрми і нарком НКВС УРСР Олександр Успенський. У деяких документах з особистої справи І.Г. Нагорного вказано, що з травня 1938 р. він обіймав посаду начальника 10-го (тюремного) відділу НКВС УРСР¹¹⁵. На відміну від НКВС СРСР до 1938 р. в українському наркоматі тюремного відділу не існувало, а його функції виконував відділ місць ув'язнень. Більше того, у відомих авторам оперативних документах НКВС УРСР згадок про тюремний відділ поки що не знайдено. Втім ігнорувати ці документи не слід, оскільки у 1938 р. відбувалися постійні реорганізації організаційної структури НКВС УРСР, які потребують подальшого вивчення. У липні 1938 р. заступник наркома внутрішніх справ УРСР майор державної безпеки Д.Д. Гречухін підписав нагородний лист на

¹⁰⁷ Правда. – 1936 р. – 29 листопада.

¹⁰⁸ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 3852, т. 1, арк. 57.

¹⁰⁹ Там само, арк. 58.

¹¹⁰ Там само, т. 2, арк. 23.

¹¹¹ Там само, т. 1, арк. 181.

¹¹² Там само, т. 2, арк. 23.

¹¹³ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР по особовому складу № 2226 від 17 листопада 1937 р.

¹¹⁴ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 3852, т. 1, арк. 9.

¹¹⁵ Там само.

¹¹⁶ Там само, арк. 33.

«т.в.о. начальника тюрми УДБ НКВС УРСР», в якому відзначає, що «Тов. Нагорний виконує низку особливих оперативних завдань. На цій роботі проявив себе як хороший більшовик-чекіст. Політично розвинений, бере участь в партійному житті всього колективу.... Гідний бути представленим до нагородження знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ-НКВС»¹¹⁶. Через місяць Іван Григорович отримав знак «Почесний працівник ВЧК-ДПУ (XV)»¹¹⁷.

«Беріївські чистки» НКВС осені 1938 року мимохіть зачепили начальника внутрішньої тюрми НКВС УРСР. Як пригадував І. Нагорний «коли мою кандидатуру висували в партком, то на партійних зборах особливоуповноважений Твердохлебенко дав мені відвід. Але суть відводу не озвучив. Тоді я став вимагати, щоб він все ж таки назвав причину чому він мені дає відвід, і Твердохлебенко заявив, що я нібито знав про те, що водії комендатури займались крадіжками речей засуджених і, що я ніяких заходів не вживав і нікому про це доповідав»¹¹⁸. Недовіра до Нагорного з боку особливо уповноваженого НКВС УРСР лейтенанта держбезпеки О.М. Твердохлебенка була породжена нововиявленими обставинами в ході розслідування у жовтні 1938 року кримінальної справи, порушеної проти водія спецмашини (тюремки) НКВС УРСР Петра Івановича Бабічева, звинуваченого у великих розкраданнях речей осіб, засуджених до вищої міри покарання. На одному з допитів П.Бабічев засвідчив, що «за розпорядженням Нагорного – начальника внутрішньої тюрми НКВС УРСР возив речі засуджених у магазин випадкових речей на Прорізній вулиці такі як: валізи, шинелі та пальто»¹¹⁹.

Як фігурант справи Іван Нагорний був викликаний 15 березня 1939 року на закриті судові засідання Військового Трибуналу прикордонних та внутрішніх військ Київського округу по Київській області в якості свідка. Покази в суді І. Нагорного де в чому проливають світло на специфіку його роботи в добу «Великого терору»:

«В 1937 р. у нас були великі роботи і в той час комендантом НКВС УРСР був Шашков. Після цих робіт у нас багато залишалось речей і здавати їх нікуди було, тоді я звернувся до Шашкова з питанням, що робити з речами. Шашков написав рапорт на ім'я колишнього наркома Леплевського, і в цьому рапорті просив дозволу про видачу частини речей співробітникам комендатури, і Леплевський на рапорті написав резолюцію «дозволяю»... я особисто давав співробітникам комендатури речі /гімнастерки, чоботи/ на той час коли вони вовтузилися з рогатками, але після роботи вони їх знімали та здавали назад у комору, дозволяв я їм одягати тимчасово чужий одяг для того, щоб вони не псували свій одяг у кров. При колишньому наркомі Успенському, ми всі речі розстріляних знищували, а після Успенського, стали їх здавати по квитанціям «Київпромторгу», який знаходиться на Прорізній вулиці № 7, а що робить «Київпромторг» з цими речами, я не знаю»¹²⁰.

Івану Нагорному вдалося переконати Військового Трибуналу у своїй непричетності до крадіжки речей репресованих громадян. Він лишився на своїй посаді та отримав чергове звання – старшого лейтенанта державної безпеки¹²¹. У поданні відзначалося: «По внутрішній тюрмі НКВС виконує спеціальну роботу»¹²². У травні 1940 р. нарком внутрішніх справ УРСР комісар державної безпеки 3-го рангу Іван Серов відзначає, що «тов. Нагорний І.Г. до виконання службових обов'язків відноситься сумлінно, як керівник тюрми авторитетний, користується повагою колективу, дисциплінований, витриманий, керувати апаратом вміє. Свою основну роботу вміло поєднує з партійною та суспільною роботою, будучи депутатом Ленінської райради м. Києва. За кращі виробничі показники у роботі внутрішньої тюрми тов. Нагорний наказом НКВС УРСР занесений на «Дошку Пошани». Тов. Нагорний проводить велику роботу по виконанню оперативних завдань, покладених на Комендатуру

¹¹⁷ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 486 від 14 серпня 1938 р.

¹¹⁸ ГДА СБУ, спр. 31029-фп, арк. 81.

¹¹⁹ Там само, арк. 60.

¹²⁰ Там само, арк. 79.

¹²¹ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 13 від 7 січня 1940 р.

¹²² ГДА СБУ, ф. 12, спр. 3852, т. 1, арк. 81 зв.

НКВС УРСР»¹²³. Отже знову пряма вказівка на те, що начальник внутрішньої тюрми виконує оперативні завдання, покладені на комендатуру. Зрозуміло, що мова йде про розстріли.

Останній документ в особовій справі Нагорного датований 14 червня 1941 р. Склав його оперуповноважений відділу кадрів НКДБ УРСР молодший лейтенант державної безпеки І.А. Наконечний. В розділі «Спецперевірка» він згадує про судимість Івана Григоровича та його рідного брата Петра, засудженого у 1937 р. за статтею 97 кримінального кодексу УРСР до 6 років позбавлення волі¹²⁴, та підкреслює, що «Враховуючи особливі заслуги тов. Нагорного перед соціалістичною батьківщиною та позитивні характеристики за весь час роботи його в органах ДПУ-НКВС-НКДБ, вищезазначені факти не можуть його компрометувати»¹²⁵. 6 березня 1942 р. І.Г. Нагорний наказом НКВС УРСР № 118 був виключений зі списку особового складу як такий, що зник безвісті на фронті¹²⁶.

**«Ним особисто приведено у виконання понад дві тисячі сто вироків»
(Наум Цалевич Турбовський)**

Наум Цалевич Турбовський народився 25 жовтня 1896 р. у містечку Ходорків Ходорковської волості Сквирського повіту Київської губернії (нині село у Попільнянському районі Житомирської області). Батько понад 35 років працював теслею на цукровому заводі та підробляв ремонтом бочок (помер у 1918 р.) Мати займалася домогосподарством та загинула 1920 року в

Ходоркові під час польсько-радянської війни. Три старших брати (за професією – теслі) та сестра у пошуках кращої долі виїхали до США (Мендель – у 1900 р., Масей – у 1905 р., Нехамія – у 1912 р., Маня – у 1920 р.)¹²⁷. Ще один брат, Матвій, був червоним партизаном і загинув у 1918 р., сестру Босю в жовтні 1941 р. розстріляли нацисти в «Бабиному яру». Рідною мовою вважав російську¹²⁸, добре володів єврейською, а ось про ступінь володіння українською ніде не згадував¹²⁹.

Провчившись 3 роки в хедері, Наум через брак коштів кинув навчання та почав заробляти на хліб. Спочатку працював на цукровому заводі, а впродовж 1909-1915 років машиністом заготівельником у майстернях Ходоркова та Бердичіва. У серпні 1915 р. був мобілізований до царської армії, воював рядовим на Західному фронті, у 18-му Вологодському та 60-му Сибірському піхотних полках. У липні 1917 р. після поранення та контузії був відправлений на лікування до Москви, а потім до Казані. Після одужання, у серпні 1917 р., відмовився повертатися на фронт, за що у складі групи солдат був запроторений на пристань Чула Кандалакської затоки Білого моря¹³⁰.

Описуючи свій «шлях у революцію» Турбовський вказує, що після жовтневого більшовицького перевороту він вступив у Чупі до червоногвардійського загону та виїхав до Петрограду, де перебував до грудня 1917 р. Потім їх «направили в Україну, де прийняли активну участь в боях проти гайдамаків та Центральної Ради. Під час відступу з України я лишився, вступив до лав комуністичної партії та працював за її завданням»¹³¹. Впадає в очі той факт, що Наум Цалевич не вказує назви чи номери більшовицьких з'єднань в яких він служив, не перераховує місця бойових зіткнень з «ворогами пролетарської

¹²³ Там само, арк. 80.

¹²⁴ П.Г. Нагорний був звільнений з тюрми достроково і у червні 1941 р. працював у Дергачівському райвиконкомі.

¹²⁵ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 3852, т. 1, арк. 46.

¹²⁶ Там само, арк. 48.

¹²⁷ ГДА СБУ, ф. 64, спр. 4227, арк. 153 зв.

¹²⁸ Там само, арк. 6.

¹²⁹ Там само, арк. 7.

¹³⁰ Там само, арк. 31.

¹³¹ ГДА СБУ, ф. 64, спр. 4227, арк. 31.

революції». Відсутні про це дані і в його особовій справі Так само бракує у службових документах і його участь у партійному житті .

За словами Турбовського у серпні 1918 р. він вступив до партизанського загону тов. Некрута і «приймав активну участь в розгоні гетьманської влади та вигнанні німецьких окупантів і Петлюри. В цьому загоні я був до Червоної Армії, був направлений до Одеської червоної робітничої роти, де весь час знаходився на фронті проти Денікіна та Махна»¹³² (знову у записках Турбовського жодної конкретики – ні назв військових частин, ні місць боїв, ні обставини загибелі командира загону Некрута)¹³³.

Наступні сторінки біографії Турбовського є ще більш заплутаними і вже не раз ставали предметом спеціального розслідування відділом кадрів НКВС УРСР. Для прикладу наведемо фрагмент спогадів Наума Цалевича за 1919 рік: «У вересні 1919 року дня не пам'ятаю, я з одним червоноармійцем, перебуваючи в розвідці, був захоплений у полон білокозачим роз'їздом. У цей час наступаючими червоними частинами я був відбитий.

Днів за два після цього випадку, наші частини, знаходячись на станції Помічна (нині містечко в Добровеличківському районі Кіровоградської області – авт.), були захоплені в полон бандою Махно. Пробувши 3-4 дні в Добровеличківці, ми дізналися що в Первомайську знаходяться Червоні частини та вночі групою в 30-40 чоловік втекли від Махна до міста Первомайська. Прибувши до Первомайська пізно вночі, ми зупинилися на околиці міста, а вранці дізналися, що місто вже захопили білі. Оскільки я вже кілька днів ходив хворим, я попрямував до лікарні, де і зліг, захворівши висипним тифом.

Одужавши, я влаштувався працювати в пекарні, що належала громадянину Швецю. Водночас налагодив контакт з підпільною організацією більшовиків, в якій працювали т.т. Коган, Садовський і Громицька»¹³⁴.

Ми не даремно приділили стільки уваги цьому епізоду, оскільки, на нашу думку, він міг

змусити Турбовського доводити свою відданість справі революції службою в ЧК та виконанням специфічних завдань, а саме «знищенням ворогів народу». Ще однією причиною брати участь у розстрілах «контрреволюційного елемента» могла бути помста за вбитих матері та брата, спалену в Ходорковій хату та батьківську бондарську майстерню.

Як би там не було, але у лютому 1920 р. за мандатом партійної організації Н.Турбовський влаштовується до Особливого відділу при ревкомі Первомайська. Невдовзі особливий відділ буде реформовано у Первомайську повітову ЧК. У зазначеному підрозділі він служить до липня 1921 р. у статусі коменданта і завідувача оперативним відділом, а згодом буде переведений на посаду коменданта Балтської повітової ЧК, на якій пробув до червня 1923 року. З червня 1923 р. по червень 1925 р. Турбовський обирає професію контролера з перевірки іноземних суден Миколаївського окружного відділу ДПУ. Невдовзі за власним бажанням полишає чекістську службу. З жовтня 1925 р. по червень 1926 р. навчається в Одесі в радпартшколі, з червня 1926 р. по січень 1930 р. працює в молдавській промисловій спілці завідувачем складами, завідувачем оргвідділу та членом правління, а у 1930 р. був мобілізований до органів ДПУ¹³⁵.

З 30 вересня 1930 р. Турбовський стає помічником уповноваженого економічного відділку Миколаївського міського відділу ДПУ. У тогочасних службових документах ДПУ відзначалося сумлінне ставлення Турбовського до роботи, втім підкреслювалася недостатня грамотність та слабка чекістська підготовка – «потребує постійного керівництва в роботі»¹³⁶.

У травні 1932 р. Турбовського переводять на посаду уповноваженого оперативного відділу Молдавського обласного відділу ДПУ. Вірогідно це призначення сталося завдяки головному молдавському чекісту Давиду Мойсейовичу Соколинському (1902-1940), який разом з Наумом Цалевичем працював у Балтській повітовій ЧК, де отримав подяки «за доблесну самовіддану

¹³² Там само, арк. 32.

¹³³ Там само, арк. 7.

¹³⁴ ГДА СБУ, ф. 64, спр. 4227, арк. 3.

¹³⁵ Там само, арк. 32.

¹³⁶ Там само, арк. 15.

боротьбу з бандитизмом» та «за вмiле проведення та керiвництво роботою з розколу церкви»¹³⁷. Однак працювати разом старим товаришам по службi довелося не довго. 19 листопада 1932 р. полiтбюро ЦК КП(б)У «прийняло пропозицiю» голови ДПУ УСРР С.Ф. Реденса та затвердило «т. Соколинського на нач.[альника] Винницького облвiддiлу ДПУ», а «т. Купчика на нач.[альника] Молдавського облвiддiлу ДПУ»¹³⁸. Це рiшення не задовольнило партiйне керiвництво АМСРР i воно звернулося до полiтбюро ЦК КП(б)У з проханням «залишити тов. Соколинського на роботi в Молдавії» – випадок майже винятковий у тогочаснiй практицi взаємовiдносин провiнцiї та центру. Партiйне керiвництво УСРР продемонструвало свою непохитнiсть – вiдхилили прохання та пiдтвердило постанову про призначення чекiста на Подiлля¹³⁹.

Услiд за своїм шефом полишив Тирасполь i Турбовський. 19 лютого 1933 р. його призначили заступником начальника полiтвiддiлу Онуфрiївської МТС по ДПУ Онуфрiївського району Харківської облaстi. Полiтвiддiли МТС були створенi згiдно з рiшенням сiчневого (1933 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) як надзвичайнi органи комуністичної партiї, надiленi повноваженнями полiтичних, господарчих i каральних органiв. В штатi полiтвiддiлу було шість чоловiк, начальник полiтвiддiлу, два заступники (з партiйно-масової роботи i з ОДПУ), помічники з комсомольської роботи та з роботи серед жiнок, редактор багатотиражної роботи. В спеціальнiй директивi ДПУ УСРР та полiтсектору МТС Наркомзему УСРР вiд 17 червня 1933 р., роз'яснялося, що заступник начальника полiтвiддiлу по ОДПУ, «маючи основним завданням агентурне виявлення та своєчасну лiквідацiю контрреволюцiйного активу та антирадянських елементiв в МТС i колгоспах, що обслуговуються, проводить свою роботу в тiсному контактi з начальником полiт-

вiддiлу, якому вiн цiлком пiдпорядковується». У той же час пiдкреслювалося, що чекiсти зберiгають повну самостiйнiсть в оперативнiй роботi, про наслiдки якої вони повиннi були в уснiй формi iнформувати начальників полiтвiддiлiв¹⁴⁰.

В атестацiї Н. Турбовського за перiод з 19 лютого до 10 грудня 1933 р. вiдзначалося, що за час роботи в полiтвiддiлi вiн «на роботi себе не виправдав. Непрацездатний, безiнiціативний, агентурно-оперативне обслуговування об'єктiв досi не розгорнув, незважаючи на неодноразовi нагадування та вимоги. Політична iнформацiя поступає вкрай нерегулярно та за якiстю цiлком незадовiльна, все зводиться до голого фотографування фактiв. Таємного апарату не має, за даними орггрупи завербував за весь перiод кiлька осiб. Жодної зачiпки та розробки не має. Слiдчi справи вiдсутнi. Як встановлено, пiд час виїзду на місце займається господарською та партiйно-масовою роботою на шкоду чекiстській. До основної роботи вiдноситься вкрай недбало»¹⁴¹. Посадi, що займає, не вiдповiдає. Пiдлягає заміні»¹⁴².

Дивує той факт, що замість зняття з роботи Турбовського у грудні 1933 р. вiдправили на курси заступникiв начальникiв полiтвiддiлу МТС з ОДПУ при Дніпропетровському облaсному вiддiлi ДПУ. В атестацiйних документах на Н. Турбовського першої половини 1930-х рокiв пiдкреслювалося його вмiння володiти собою та налагоджувати стосунки з оточенням, сумлiнне та зацiкавлене ставлення до навчальної роботи¹⁴³. До виконання своїх посадових обов'язкiв Наум Цалевич повернувся у лютому 1934 р., втiм здобути довіру керiвництва Харківського облвiддiлу ДПУ не зумiв. Центральна атестацiйна комiсія ДПУ УСРР зробила висновок, що вiн «не вiдповiдає посадi, яку займає»¹⁴⁴.

¹³⁷ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 1570, арк. 2 зв.

¹³⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 237, арк. 197.

¹³⁹ Там само, спр. 238, арк. 10.

¹⁴⁰ Зеленин И.Е. Политотделы МТС – продолжение политики «чрезвычайщины» (1933-1934) // Отечественная история. – 1992. – № 6. Режим доступа: <http://Annales.info/rus/small/politmts.htm>

¹⁴¹ ГДА СБУ, ф. 64, спр. 4227, арк. 62.

¹⁴² Там само, арк. 62 зв.

¹⁴³ Там само, арк. 63.

¹⁴⁴ Там само, арк. 62 зв.

Здавалося б, що чекістська кар'єра Турбовського добігає кінця, але знову у пригоді став старий знайомий – начальник УНКВС по Вінницькій області Д.М. Соколинський, за сприяння якого Наум Цалевич 1 лютого 1935 р. отримав посаду начальника лісової охорони облуправління НКВС. Головний подільський чекіст надав чудову характеристику Турбовському – «добре поставив роботу по боротьбі з лісовими порушниками, усунув ненормальності та дефекти в лісовому господарстві»¹⁴⁵, і кінець кінцем домогся його повернення на роботу в ГУДБ.

1 червня 1936 р. Турбовського призначили начальником оперативного відділу УДБ УНКВС Вінницької області¹⁴⁶ та невдовзі присвоїли звання лейтенанта державної безпеки¹⁴⁷.

Оперативний відділ проводив роботу по п'яти основним напрямам. 1-й напрям – «розвідка зовнішнього спостереження» (негласне зовнішнє спостереження; супроводження з цією ж метою об'єктів під час їхнього пересування по країні; агентурні зйомки та арешти; негласна охорона іноземних місій і посольств апаратом розвідки). 2-й напрям – «контроль» (виявлення настроїв серед міського населення, армії, селянства). 3-й напрям – «політичний нагляд» (арешти та обшуки за ордерами; виїзди на особливо важливі пригоди; ліквідація конфіскованого майна; виклики на побачення із заарештованими по справам політичних партій; обслуговування міської міліції та проведення агентурних розробок по вказаному об'єкту; обслуговування населення по домівкам і проведення попередніх агентурних розробок по узгодженню із відповідними відділами; розшук політичних злочинців; встановлення об'єктів за завданням відділів; боротьба з антирадянською агітацією на вулиці; вилучення через апарат міліції зброї, що зберігається незаконно у населення; виявлення куркульського елемента; керівництво системою прописки та адресними столами; облік еле-

мента, що проходить по установкам та зовнішньому спостереженню (у загальній картотеці секретаріату); повідомлення у відповідні відділи про прийняття заходів по особливо важливим пригодам у місті; оформлення тимчасово затриманих). 4-й напрям – «спеціальна охорона» (охорона керівництва області; охорона вищих партійних і радянських установ; постійна негласна охорона вищезазначених об'єктів; обслуговування охорони свят, з'їздів, процесів). 5-й напрям – «технічний»: обслуговування відділів телеграфним зв'язком; обслуговування відділів по контролю телефонної мережі; обслуговування телефонного високочастотного зв'язку.

16 грудня 1936 р. майор державної безпеки Д.М. Соколинський був призначений начальником УНКВС по Дніпропетровській області¹⁴⁸, а через десять днів Н.Ц. Турбовський був призначений т.в.о. інспектора при начальнику цього ж УНКВС¹⁴⁹. З точки зору службової ієрархії переведення до Дніпропетровська було пониженням на посаді. Зараз важко сказати, чому стався цей переїзд – можливо Наум Цалевич в черговий раз не справився з чекістською роботою, либонь просто вирішив податися за своїм благодійником, очікуючи подальшого вигідного працевлаштування.

Невдовзі шляхи Турбовського та Соколинського розійшлися назавжди. 23 січня 1937 р. Соколинський був призначений начальником 3-го (контррозвідувального) відділу УДБ НКВС УРСР¹⁵⁰. На роль контррозвідника Наум Цалевич явно не тягнув і тому залишився у Дніпропетровську, де у 1937–1938 рр. працює комендантом і начальником тюрми УДБ обласного УНКВС, за що 19 грудня 1937 р. нагороджується орденом Червоної Зірки¹⁵¹.

Відповідний нагородний лист нам відшукати не вдалося, зате дострокова атестація на начальника 10-го (тюремного) відділу УДБ УНКВС Дніпропетровської області Турбовського, яку

¹⁴⁵ Там само, арк. 15.

¹⁴⁶ Там само, арк. 64.

¹⁴⁷ А ГУВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 849 від 15 вересня 1936 р.

¹⁴⁸ А ГУВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 1190 від 16 грудня 1936 р.

¹⁴⁹ ГДА СБУ, ф. 64, спр. 4227, арк. 64.

¹⁵⁰ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 101 від 23 січня 1937 р.

¹⁵¹ Правда. – 1937. – 20 грудня.

у січні 1938 р. підписав начальник облуправління старший майор державної безпеки Юхим Фомич Кривець (1897–1940) говорить сама за себе. Її другий розділ – «Оперативна оцінка працівника» ми процитуємо повністю мовою оригіналу: «Свою роботу знає хорошо. Умело организовал охрану и изоляцию заключенных внутренней тюрьмы УГБ УНКВД, а также доставку арестованных на допросы с Днепропетровской тюрьмы, что во многом способствовало успешности следствия. Тов. Турбовским непосредственно проведена большая работа по приведению в исполнение приговоров к высшей мере уголовного наказания, в порядке приказов Народного Комиссара внутренних дел Союза ССР № 00485, 00439 и 00593 и по решению Коллегии Верховного Суда Военного Трибунала и Особой тройки при УНКВД над врагами народа, участниками военно-фашистского заговора, шпионами и диверсантами.

Им лично приведено в исполнение свыше двух тысяч ста приговоров. Занимаемой должности вполне соответствует. Достоин досрочного присвоения следующего спецзвания «СТАРШИЙ ЛЕЙТЕНАНТ»»¹⁵².

Понад 2100 власноруч розстріляних дніпрян не переконали нового начальника УНКВС Дніпропетровської області майора державної безпеки Петра Андрійовича Коркіна (1900–1940) у благонадійності штатного ката. 26 березня 1938 р. П. Коркін підписав чергову довідку на Турбовського, в якій було висловлено рекомендацію: «Як уродженця УРСР, який працює на теренах УРСР з 1917 року, необхідно перевести вглиб СРСР»¹⁵³, проте Наума Цалевича на певний час лишили у Дніпропетровську.

3-го липня 1938 р. нарком О.І. Успенський надіслав телеграму П.А. Коркіну: «Наказую у добовий термін відрядити Київ Турбовського»¹⁵⁴. У ті часи відрядження до столиці УРСР для провінціальних чекістів дуже часто означало арешт і до Києва начальник дніпропетровської тюрми УДБ УНКВС їхав не в кращому настрої. Як вия-

вилось згодом фахівці рівня Турбовського були найбільш затребувані радянськими спецслужбами. З середини липня 1938 р. Турбовський став опановувати посаду заступника коменданта НКВС УРСР з господарської частини.

Через три дні після втечі О. Успенського, 18 листопада 1938 р., т.в.о. наркома внутрішніх справ УРСР комдив В.В. Осокін підписав наказ про відрядження Н.Ц. Турбовського «у розпорядження НКВС СРСР»¹⁵⁵, що на нашу думку може свідчити про бажання нового керівництва наркомату позбутися сумнівних осіб, причетних до постаті опального наркома. Невдовзі це призначення було скасовано і на посаді заступника коменданта НКВС УРСР з господарської частини «здібний та ініціативний господарник» пропрацював до 1 липня 1943 р. – дня призначення начальником господарського відділку комендантського відділу Адміністративно-господарсько-фінансового управління НКДБ УРСР. З 1 жовтня 1944 р. до 3 квітня 1947 р. Н. Турбовський очолював комендантський відділ Адміністративно-господарсько-фінансового управління НКДБ/МДБ УРСР. 8 липня 1947 р. Турбовський звільнений у відставку «через стан здоров'я»¹⁵⁶.

На пенсію, яка дивним чином співпала з боротьбою «з безродними космополітами», підполковник державної безпеки Н. Турбовський, вийшов увінчаний орденами Червоного Прапора та Вітчизняної війни другого ступеню, отриманими у 1945 р. Про конкретні справи Н. Турбовського під час Другої світової війни відомо небагато, хіба що скупі рядки в нагородному листі: «весь період Вітчизняної війни знаходився в оперативних групах Наркомату. Провів велику роботу з евакуації матеріально-майнових цінностей наркомату. Після повернення до Києва, в стислі терміни забезпечив адміністративні будівлі НКДБ УРСР всім необхідним. Працює чесно і сумлінно, не рахуючись з часом»¹⁵⁷.

Подальша доля Н.Ц. Турбовського невідома.

¹⁵²ГДА СБУ, ф. 64, спр. 4227, арк. 77.

¹⁵³ГДА СБУ, ф. 64, спр. 4227, т. 2, арк. 6.

¹⁵⁴Там само, арк. 169.

¹⁵⁵ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 712 від 18 листопада 1938 р.

¹⁵⁶ГДА СБУ, ф. 64, спр. 4227, т. 2, арк. 10.

¹⁵⁷Там само, арк. 20.

Розстрільних справ майстер. (Давид Дмитрович Кобінек)

Вивчаючи персоналії виконавців смертних вироків у 1930-ті роки у Києві, не можна обійти увагою багатолітнього учасника розстрільної команди при центральному апараті ДПУ-НКВС Давида Дмитровича Кобінека. Майбутній професіонал у суто специфічному ремеслі народився

24 грудня 1900 р. у м. Кривий Ріг Катеринославської губернії в родині українського селянина-середняка. У різних офіційних документах його прізвище писалося по-різному: «Кобенек» або «Кобінек». Слід зауважити, що у власноручно заповнених документах Давид Дмитрович зазначав своє прізвище як Кобінек. Його батько – Дмитро Юхимович Кобінек мав 30 десятин власної землі, 3 коней, корову, сільськогосподарський інвентар. Частина землі здавав в оренду та займався торгівлею худобою. Після смерті Дмитра Кобінека у 1921 р. господарство перейшло до його дружини, Акулини Дмитрівни¹⁵⁸. Окрім Давида Акулина Кобінек виховували ще трьох синів – Григорія, Миколу, Степана та двох доньок – Ксенію та Катерину¹⁵⁹.

Після закінчення 4-х відділків земської школи та 2-х класного училища у 1915 р. Давид Кобінек влаштувався на Брянську копальню, де працював відмітником, а вже наступного року перейшов табельником на Червону копальню. Після закриття копалень у 1918–1919 рр. повернувся до батьківської оселі та зосередився на вирощуванні злакових культур¹⁶⁰. У грудні 1919 р. добровільно вступив до лав запасного полку 2-ї Кінної армії РСЧА, який дислокувався в Кривому Розі, а згодом служив в запасному ескад-

роні в Долганцево. У 1921 р. був переведений до Кременчука, де формувалася Перша Українська дивізія, служив помічником начальника відділку 1-го маршового ескадрону 2-го запасного кавалерійського полку¹⁶¹. Описуючи свій бойовий шлях в автобіографії, Кобінек детально згадував події 1918–1919 років: у складі червоногвардійського загону під командуванням Василя Антоновича Валявко (1885–1930) «бився з німцями»¹⁶², а під час антиденікінського повстання на Криворіжжі у складі загону Максима Шестака брав участь у боях поблизу роз'їздів Мойсеївка та Червоний та станції Довгінцеве¹⁶³.

Після демобілізації з РСЧА в березні 1921 р. Кобінек повернувся до рідного міста та працював в канцелярії трудового батальйону на Артемівській копальні (березень – серпень 1921 р.), у сільськогосподарському колективі Шлаковської копальні (1921–1922 рр.), робітником з ремонту залізничних шляхів на станції Карнаватка (1922 р.). Після смерті батька, як старший в родині, займався хліборобством у власному господарстві в Кривому Розі (1922–1925 рр.), очолював криворізьку спілку селян-незаможників (1925–1926 рр.)¹⁶⁴.

Службу в органах ДПУ Кобінек розпочав у травні 1926 р. стрільцем загону особливого призначення у Кривому Розі. З 1 жовтня 1926 р. працював експедитором фельд'єгерського відділку, а з 10 червня 1927 р. – фельд'єгером фельд'єгерського відділку Криворізького окружного відділку ДПУ. Варто зауважити, що в його службових атестаціях другої половини 1920-х років наголошувалося на невитриманості, грубості, «розв'язній манері спілкування з керівництвом», та підкреслювалося, що «через слабкий політичний розвиток висуненню на більш відповідальну роботу не підлягає»¹⁶⁵.

Негативна оцінка ділових і моральних якостей не завадила Кобінеку травні 1929 р. перевестися до Харкова та обійняти посаду фельд'єгера

¹⁵⁸ Там само, ф. 64, спр. 3635, арк. 24.

¹⁵⁹ Там само, арк. 68.

¹⁶⁰ Там само, арк. 15.

¹⁶¹ Там само, арк. 16.

¹⁶² Там само, ф. 64, спр. 3635, арк. 14.

¹⁶³ Там само, арк. 7зв.

¹⁶⁴ Там само, арк. 116.

¹⁶⁵ Там само, арк. 133.

фельд'єгерського корпусу ДПУ УСРР. Відзначимо, що того ж самого року його дружина Олександра Дем'янівна, яка працювала касиром в Криворізькому робітничому кооперативі, була засуджена за статтею 108 кримінального кодексу УСРР до 6 місяців позбавлення волі за підробку документів¹⁶⁶. Враховуючи позапартійність Давида Дмитровича та судимість його дружини, можна припустити, що його переведенню до Харкова сприяв хтось із впливових працівників ДПУ.

У фельд'єгерському корпусі ДПУ УСРР Кобінек пропрацював до липня 1930 р., а згодом був переведений черговим помічником коменданта ДПУ УСРР¹⁶⁷. Ймовірно він сподобався своєму прямому начальнику – коменданту ДПУ УСРР Івану Порфирійовичу Судакову, який домігся призначення 1 січня 1932 р. Давида Дмитровича своїм помічником. Скоріш за все саме Судаков, який власноручно розстрілював «контру», починаючи з 1918 р., і залучив Кобінека для виконання особливих доручень, адже в нагородному листі на останнього відзначалося, що «з 1932 року тов. Кобінек особисто виконує особливі завдання ДПУ-НКВС УРСР»¹⁶⁸.

«Особисто виконувати особливі завдання» Кобінек продовжував протягом всієї своєї чекістської кар'єри (з грудня 1935 р. працював черговим комендантом НКВС УРСР, а з 1 квітня 1937 р. – помічником начальника внутрішньої тюрми НКВС УРСР), за що 26 листопада 1936 р. був нагороджений орденом Червоної Зірки, а у вересні 1937 р. отримав подяку від наркома НКВС УРСР та місячний оклад – «за чітке виконання важливого оперативного завдання»¹⁶⁹.

«Єжовсько-беріївські чистки» обійшли стороною ката-орденоносця. У 1939 р. Кобінеку нарешті присвоїли спеціальне звання молод-

шого лейтенанта державної безпеки та прийняли кандидатом у члени ВКП(б). У вересні 1939 р. Кобінек був відряджений на Західну Україну та призначений т.в.о. начальника тюрми УНКВС Тернопільської області, а у грудні того ж року, незважаючи на численні протести Давида Дмитровича, наказом по обласному УНКВС затвердили в цій посаді¹⁷⁰.

Робота та побут в Тернополі не задовольняла Кобінека. Він бідкався керівництву на те, що: «живе по-собачому» і без родини, «у мої роки самотньому жити не цікаво», «кожного дня, повертаючись додому замість роботи над собою змушений протоплювати піч та прибирати в квартирі» «за умов цієї роботи вже не вистачає духу»¹⁷¹. У численних службових рапортах просив його усунути з посади, оскільки «відчуваю, що з роботою не справляюся»¹⁷². На моральний злам Кобінека звертає увагу начальник тюремного відділу УНКВС Тернопільської області капітан Фокін, який характеризує свого підлеглого у серпні 1940 р. відзначав: «впертий та принциповий, іноді виявляє нервозність і навіть нехтує окремими вказівками, в побуті скромний. В організації тюрми виявив велику ініціативу, багато приклав зусиль для підняття дисципліни та виховання колективу. Роботу свою знає добре і вміє працювати, але активність останнім часом понизилася, має настрої піти з цієї роботи. До оперативно-чекістської роботи активності не виявляє і оперпрацівники тюрми достатнього керівництва не відчувають»¹⁷³.

Начальник УНКВС по Тернопільській області Олександр Анатолійович Вадіс своїми наказами двічі оголошував Кобінеку догану. Приводами до дисциплінарного стягнення були: неподання облікових матеріалів до відділу кадрів, погана постановка обліку грошових коштів і повну відсутність матеріальних цінностей у в'язниці¹⁷⁴. У цей час скінчилася чергова спец-

¹⁶⁶ Там само, арк. 24 зв.

¹⁶⁷ Там само, арк. 13 зв.

¹⁶⁸ Там само, арк. 124.

¹⁶⁹ Там само, арк. 11.

¹⁷⁰ Там само, арк. 123.

¹⁷¹ Там само, арк. 120.

¹⁷² Там само, арк. 123.

¹⁷³ Там само, арк. 10.

¹⁷⁴ Там само, арк. 24 зв.

перевірка Кобінека, яка окрім його «куркульського походження» та судимості дружини, з'ясувала, що чоловік його сестри директор однієї з київських шкіл Гаврило Іванович Прокопенко має зв'язок з «українськими націоналістами»¹⁷⁵. У вересні 1940 р. Тернопільський обком КП(б)У «прийняв пропозицію облуправління НКВС» про звільнення Кобінека з органів та вирішив просити ЦК КП(б)У затвердити цю постанову¹⁷⁶.

На підставі незадовільної роботи Кобінека в Тернополі та компрометуючих матеріалів на його родину відділ кадрів НКВС УРСР ініціював його звільнення з органів НКВС у запас¹⁷⁷.

Обурений таким рішенням Давид Дмитрович написав листа заступнику наркома внутрішніх справ НКВС УРСР майору державної безпеки Павлу Тихоновичу Чемисову, в якому вимагав скасувати наказ про його звільнення з органів держбезпеки¹⁷⁸. У жовтні 1940 р. Давида Дмитровича повернули на посаду заступника начальника внутрішньої в'язниці НКВС УРСР. На цій посаді він і зустрів німецько-радянську війну. В особовій справі Кобінека знаходиться довідка про його виключення зі списків особового складу як такого, що пропав безвісті на фронті у 1942 році¹⁷⁹.

Коменданти УНКВС по Київській області

Наша розповідь про безпосередніх керівників розстрілами радянських громадян в Києві була б неповною, якби ми оминули увагою комендантів УНКВС по Київській області. За дев'ять передвоєнних років офіційно цю посаду обіймали лише два чекіста: М.І. Воробйов (липень 1932 р. – 28 лютого 1935 р.; 13 березня 1938 р. – 24 вересня 1941 р.) та А.Г. Шинкар-Антонов (1 квітня 1935 р. – 13 березня 1938 р.).

«Чудово знає роботу комендатури» (Микола Ілліч Воробйов)

Микола Ілліч Воробйов народився 25 грудня 1897 р. у селі Тополівка Сосницького повіту Чернігівської губернії. Росіянин. Батьки, колишні селяни-бідняки, працювали у Києві на міській скотобійні: батько – забійником худоби, мати – «кишечницею». Після смерті батька у 1900 р. мати пішла з скотобійні та працювала на різних поденних роботах¹⁸⁰. Рівень своєї освіти М.І. Воробйов у службових анкетах визначав як «нижчий», але в одному з документів написав «учбових закладів не закінчував».

Свою трудову діяльність Микола розпочав 1909 року учнем слюсаря в казенних майстернях у Києві. Працював підмайстром з слюсарної справи на фабриці Голбана, майстернях Нечипуренка, Пічугина¹⁸¹. У червні 1916 р. – грудні 1917 р. служив рядовим 116-го Заамурського піхотного полку на австрійському фронті. З 25 грудня 1917 р. по 5 лютого 1918 р. був червоногвардійцем загону матросів-чорноморців під командуванням Андрія Васильовича Полупанова (1888–1956), брав участь в боях за Київ проти військ Центральної Ради. Після захоплення Києва німецькими та українськими військами Воробйов не став відступати з більшовиками, а втік до рідної Тополівки, де згодом «брав участь в розгромі поміщика Міхневича». Під час чергової більшовицької навали він повертається до Києва та вступає до подільської комендатури більшовиків. Після організації 5 лютого 1919 р. 216 батальйону військ ВЧК був переведений туди червоноармійцем¹⁸².

¹⁷⁵ Там само.

¹⁷⁶ Там само, арк.9.

¹⁷⁷ Там само, арк. 24 зв.

¹⁷⁸ ГДА СБУ, ф. 64, спр. 3635, арк.10.

¹⁷⁹ Там само, арк. 133.

¹⁸⁰ ГДА СБУ, ф. 64, спр. 3230, арк. 22.

¹⁸¹ Там само.

¹⁸² Там само, арк. 23.

З другої декади лютого 1919 р. Воробйов – наглядач комендатури та старшим наглядачем тюрподу Київської губ. ЧК. 9-10 квітня 1919 р. приймав активну участь в ліквідації Куренівського повстання в Києві. З кінця серпня 1919 р. старший наглядач тюрподу Київської губ. ЧК. Як пригадував Воробйов «разом із співробітниками КГЧК відступав до Чернігова, на шляху до Чернігова брав участь у відбитті атаки козаків, які перегороджували шлях нашим відступаючим частинам (під містечком Семиполоки Остерського повіту Чернігівської губернії – авт.). Коли прибув до Гомеля отримав розпорядження від коменданта КГЧК відправитися до Москви та супроводжувати туди заручників і цінності»¹⁸³. Слід відзначити, що це було принаймні друге за рахунком вивезення чекістами цінностей з Києва до Москви (перше, оспіване радянськими письменниками, було здійснено за наказом голови ВУЧК Мартина Івановича Лаціса комендантом ВУЧК Іваном Порфирійовичем Судаковим)¹⁸⁴.

Після доставки заручників і цінностей Воробйова лишили працювати на Лубянці в секції по боротьбі з дезертирством при ВЧК разом з колишнім т.в.о. голови ВУЧК В.А. Балицьким і інспектором секретно-оперативного відділу ВУЧК Олександром Борисовичем Розановим (1896-1937)¹⁸⁵. Брав участь у ліквідації загону анархістів у Брянську¹⁸⁶. Наприкінці 1919 р. був прийнятий до лав РКП(б) парторганізацією ВЧК у Москві¹⁸⁷.

У лютому 1920 р. Воробйова відрядили до Київської губ. ЧК, у якій він пропрацював до травня того ж року помічником завідувача тюрподом та помічником коменданта¹⁸⁸. Головою Київської губ. ЧК був на той час В.А. Балицький. Наприкінці квітня 1920 р., коли вже було зрозуміло, що більшовики здадуть місто поля-

кам, голова губ. ЧК разом з головою губвиконкому А.В. Івановим влаштував у Лук'янівській в'язниці грандіозний мітинг за участю близько 3000 арештантів. Останні оваціями зустріли пропозицію більшовиків: на честь знаменного «дня свята праці» їх можуть звільнити під «чесне слово» не порушувати суспільний порядок. І, що характерно, цю угоду було виконано – під час відступу червоних кримінальники порядок не порушували»¹⁸⁹. Відпускаючи кримінальників, більшовики, на нашу думку, хотіли створити проблеми польському уряду. Долю саме заарештованих «контрреволюціонерів», які перебували під безпосереднім наглядом Воробйова, поки що з'ясувати не вдалося.

Самі ж київські чекісти «день свята праці» зустріли в Харкові. Воробйова відрядили до так званого Оперативного штабу Центрального управління надзвичайних комісій і особливих відділів, який окрім підготовки масових операцій по ліквідації контрреволюційних організацій очищення великих міст України від «буржуазного та спекулятивного елементу» та відправки буржуазії на примусові роботи, мав вилучити зброю та надлишки, затримувати дезертирів і тих, хто ухилявся від мобілізації¹⁹⁰. У Харкові він працював оперативним комісаром, співробітником при коменданті а з 23 травня наглядачем¹⁹¹. 30 червня того ж року згідно до розпорядження заступника начальника Цупнадкому В.А.Балицького Воробйова відрядили до Київської губ. ЧК¹⁹².

У липні 1920 р. – листопаді 1922 р. Воробйов працює в Київській губ.ЧК – Київському губвідділі ДПУ помічником чергового коменданта, помічником завідувача тюрподом, помічником коменданта *концентраційного табору*, комендант окремої робочої роти в'язнів¹⁹³. У 1921 р.

¹⁸³ Там само, арк. 4.

¹⁸⁴ Звоницкий Э. Сотрудник ЧК // Чекисты. Сборник. – М.: Молодая гвардия, 1970. – С. 62-65.

¹⁸⁵ ГДА СБУ, ф. 64, спр. 3230, арк. 97.

¹⁸⁶ Там само, арк. 9.

¹⁸⁷ Там само, арк. 4.

¹⁸⁸ Там само, арк. 97.

¹⁸⁹ Дукельський С. ЧК на Украине. – Benson (Vermont), 1990. – С. 45.

¹⁹⁰ ВЧК-ГПУ. Документи и материалы / Ред.-сост. Ю.Г.Фельштинский. – М., 1995. – С. 146.

¹⁹¹ ГДА СБУ, ф. 64, спр. 3230, арк. 44.

¹⁹² Там само, арк. 47.

¹⁹³ Там само, арк. 97.

«безпосередньо брав участь у ліквідації» загонів отамана Орлика (Федіра Петровича Артеменка (1898–1922)) під Києвом у 1921 р. та загону генерал-хорунжого Юрія Йосиповича Тютюнника (1891–1930) під Базаром¹⁹⁴. З листопада 1922 р. Воробйов працював комендантом Уманського повітового відділу ДПУ. 11 лютого 1923 р. він був відкликаний до Київського губвідділу ДПУ і звільнений за власним бажанням¹⁹⁵.

У своїй автобіографії Воробйов зазначає, що «за власним бажанням» був переведений до Київського будинку примусових робіт (Бупр – так в той час називалася Лук'янівська в'язниця), до обіймав посади помічника начальника та начальника Бупра до листопада 1929 р.¹⁹⁶. Упродовж 1923–1926 рр. секретар партійного осередку Бупру, у 1924–1927 рр. – член Київської міськради¹⁹⁷. За роботу в Бупрі отримав грамоту від наркома внутрішніх справ УСРР В.А. Балицького та портсигар з надписом від київського виконкому¹⁹⁸. Мав також догану у 1928 р. від київської контрольної комісії у 1928 р. «за використання службового становища»¹⁹⁹.

З 4 листопада 1929 р. по 10 листопада 1931 р. Воробйов обіймав посаду начальника трудової комуні ДПУ УСРР у Прилуках. За тогочасними канонами перевиховання малолітніх злочинців довіряли лише досвідченим чекістам (наприклад, у червні 1932 р. – жовтні 1934 р. харківську трудову колонію імені Ф.Е.Дзержинського очолював багаторічний комендант ВУЧК-ДПУ УСРР І.П. Судаков²⁰⁰, який власноручно розстріляв не одну сотню «контрреволюціонерів», проте

сучасні російські дослідники цього виправно-трудового закладу, згадуючи постать цього штатного ката, «забувають» повідати читачам в чому саме полягали його «революційні заслуги»²⁰¹). По роботі в трудкомуні Воробйов «характеризувався позитивно»²⁰² за що отримав подяку від ДПУ УСРР; а з рук заступника голови ДПУ Карла Мартиновича Карлсона (1888–1938) мисливську рушницю у подарунок, а також золотий годинник з надписом від Прилуцького райвиконкому²⁰³.

У листопаді 1931 р. Воробйова переводять на партійну роботу – заступником голови Прилуцької районної контрольної комісії. Вже 10 березня 1932 р. його призначають завідувачем господарським відділом щойно організованого Київського обласного відділу ДПУ²⁰⁴. Напевно, що все це призначення сталося завдяки новому начальнику київських чекістів О.Б. Розанову, який працював разом з М.І. Воробйовим ще у 1919–1920 рр. у Києві, Москві та Харкові²⁰⁵. У момент коли розпочалися сумнозвісні хлібозаготівлі, які призвели до масштабного Голодомору 1932–1933 років, оголошено новий виток масових арештів «саботажників» і «українських контрреволюціонерів» начальнику Київського обласного відділу ДПУ О. Розанову став потрібний фахівець, який би не лише «розібрався» з розміщенням сотень заарештованих, а в разі потреби забезпечив процедуру виконання смертних вироків. У цьому сенсі і слід розглядати призначення у червні 1932 р. М.І. Воробйова комендантом Київського обласного відділу ДПУ²⁰⁶.

¹⁹⁴ Там само, арк. 9.

¹⁹⁵ Там само, арк. 8.

¹⁹⁶ Там само, арк. 97.

¹⁹⁷ Там само, арк. 8 зв.

¹⁹⁸ Там само, арк. 97.

¹⁹⁹ Там само, арк. 35 зв.

²⁰⁰ Зуб Э.И. Харьковская ЧеКа. Прощание с мифами. – Харьков: ПП «Ройдер», 2012. – С. 52–54.

²⁰¹ Гладыш С.Д. Дети большой беды. – М.: Издательский дом «Звонница-МГ», 2004. –С. 194.

²⁰² ГДА СБУ, ф. 64, спр. 3230, арк. 13.

²⁰³ Там само, арк. 97.

²⁰⁴ Там само, арк. 8.

²⁰⁵ Докладніше про А.Б.Розанова див.: Бажан О., Золотарьов В. Перший секретар ВУЧК (Сторінки біографії старшого майора державної безпеки Олександра Розанова) // Краєзнавство. – 2013. – № 2. – С. 197–205.

²⁰⁶ ГДА СБУ, ф. 64, спр. 3230, арк. 8.

Вироки над засудженими виконувалися під керівництвом Воробйова в приміщенні Київського обласного відділу ДПУ, про що свідчать власноручно підписані ним акти. Наведемо зміст деяких з них: 30 січня 1933 р. в 23 годині 30 хвилин було умертвлено 7 осіб (акт підписали Воробйов, відповідальний черговий по облвідділу Биков і прокурор Шахлевич); 31 січня 1933 р. о 23 годині 55 хвилин розстріляно 5 осіб (акт підписали Воробйов, Шахлевич і відповідальний черговий по облвідділу Левін); 2 лютого 1933 р. о другій годині 5 хвилин «вищу міру соціального захисту» застосовано щодо 2-х осіб (акт підписали Воробйов, відповідальний черговий по облвідділу Шанкевич і прокурор Хомич)²⁰⁷.

16 листопада 1933 р. президія Київського облвиконкому преміювала 10-х працівників ДПУ Київського обласного відділу ДПУ за успішне виконання урядового завдання з будівництва 250 кілометрів залізничних шляхів до 10 цукрових заводів. У постанові відзначалося, що «працівники ДПУ, проявляючи притаманний їм ентузіазм, наполегливість і оперативність, забезпечили високі темпи та якість будівництва під'їзних шляхів. Лише за час з 23 серпня по 15 вересня цього року під безпосереднім керівництвом працівників ДПУ, закінчена прокладка 167,5 км. шляхів, або 62,4% загального плану». За трудові звершення начальник економічного відділу Вільгельм Вільгельмович Кіртст (1897–1938) отримав рушницю; помічник начальника економічного відділу Наум Борисович Березовський (1902 – ?) – годинник; комендант Воробйов – велосипед²⁰⁸. Це вже була друга нагорода Воробйова від Київського облвиконкому – на честь п'ятнадцятиріччя органів ВЧК-ДПУ він отримав бойову зброю.

І надалі Воробйов успішно виконував покладені на нього обов'язки. В його атестації на посаді коменданта УНКВС по Київській області від 10 січня 1935 р. відзначалося: «сумлінний працівник, чудово знає роботу комендатури, ініціативний, дисциплінований. Вміє дисциплінувати та виховувати підлеглих»²⁰⁹. 28 лютого 1935 р. Микола Ілліч був призначений заступником начальника відділу місць ув'язнення УНКВС Київської області, а 25 жовтня того ж року завгоспом і заступником директора київського стадіону «Динамо»²¹⁰.

28 січня 1938 р. Воробйова призначили начальником Білоцерківської сільськогосподарської колонії замість Михайла Івановича Лінкова, переведеного на аналогічну посаду до Запоріжжя²¹¹. За словами співробітників колонії Воробйов дуже мало часу приділяв керівництву колонії та більшість службового часу проводив у Києві, і за 1,5 місячне керівництво колонією був тут не більше ніж 10 днів. Такий стиль керівництва призвів до невиконання квартального плану, особливо в галузі тваринництва. Втім вже 11 березня 1938 р. наказом т.в.о. начальника УНКВС Київської області майора державної безпеки Ісає Яковича Бабича (1902–1948) Воробйов був відкликаний до Києва²¹², а ще через два дні призначений комендантом УНКВС по Київській області²¹³.

14 серпня 1938 р. Воробйова нагородили знаком почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV)²¹⁴, а за дев'ять днів присвоїли звання лейтенанта державної безпеки²¹⁵. Жодних конкретних даних про роботу Миколая Ілліча на посаді коменданта УНКВС Київської області, яку він обіймав до останнього дня життя, в його особовій справі не має. 24 вересня 1941 року загинув під селом Барішівка Київської області²¹⁶.

²⁰⁷ За сценарієм ДПУ (Кримінальна справа «Українська революційно-демократична спілка»). Документи і матеріали. Упорядник Т.Ф. Григор'єва. – К., 2004. – С. 357-361.

²⁰⁸ ГДА СБУ, ф. 64, спр. 3230, арк. 48.

²⁰⁹ Там само, арк. 13.

²¹⁰ Там само, арк. 8.

²¹¹ Там само.

²¹² Там само, арк. 119.

²¹³ Там само, арк. 8.

²¹⁴ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 486 від 14 серпня 1938 р.

²¹⁵ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 1940 від 23 серпня 1938 р.

²¹⁶ Книга памяти сотрудников органов контрразведки, погибших и пропавших без вести в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. — М.: Граница, 1995. – С. 95

«До зброї відноситься дбайливо» (Абрам Григорович Шинкар-Антонов)

Абрам Григорович Шинкар народився 6 січня 1899 р. у Києві в родині кравця. Єврей. До 12 років навчався у Київському міському єврейському училищі, яке був змушений кинути через важке матеріальне становище та піти працювати на місцеву взуттєву фабрику. Наприкінці 1917 р. вступив до бойової дружини Червоної Гвардії взуттєвої фабрики, брав участь у боях проти військ Центральної Ради. Після захоплення Києва червоними військами під орудою Михайла Артемійовича Муравйова (1880–1918), добровільно вступив до Червоного Козацтва. Після відступу червоних Шинкар втік до Житомира, де у 1918–1920 рр. працював на взуттєвій і шкіряній фабриках. З 1919 р. був таємним співробітником Волинської губ. ЧК. У 1921 р. перейшов на гласну роботу, на якій і пропрацював до травня 1924 р., невраховуючи дев'яти місячної служби у 135-му полку 45-ї Волинської стрілецької дивізії²¹⁷. На чекістській роботі отримав прізвище «Антонов», яке згодом перетворилося на частину його прізвища Шинкар-Антонов. Упродовж 1921–1922 років працював комендантом і завідувачем Оперативною частиною Новоград-Волинської повітової ЧК, пізніше (у 1922–1924 рр.) помічником уповноваженого та уповноваженим економічного відділу Волинського губвідділу ДПУ²¹⁸. Збереглися власні судження Шинкаря–Антонова про власні ідеологічні коливання: «в партію вступив у 1920 р. і наприкінці 1922 р., в період НЕПу, на мене, як на загартованого чекіста в боротьбі з контрреволюцією та бандитизмом, НЕП подіяв негативно. Будучи тоді політично малорозвиненим, я з лав партії вибув. Пробувши після цього поза партією до 1924 р., я ґрунтовно усвідомив

помилковість моїх поглядів на НЕП і знову вступив у партію у 1924 р.»²¹⁹.

У 1924–1928 рр. – робітник 1-ї державної військової фабрики у Києві, директор якої Борисевич характеризував Шинкаря-Антонова як працівника нервозного, постійно конфліктуючого з робітниками²²⁰. У 1928–1932 рр. Абрам Григорович – військовий приймальник військово-промислового відділу українського шкіряного тресту у Києві та таємний співробітник місцевого ДПУ. З 15 березня по 10 травня 1932 р. він проходив перепідготовку який особливо обліковець запасу ОДПУ при Київському обласному відділі ДПУ. В його службовій атестації, зокрема відзначалося, що «для роботи по інтелігенції слабкий, оскільки у загально-освітньому відношенні недостатньо розвинений, через що йому важко розмовляти з агентурою по інтелігенції. По іншим об'єктам радянського апарату може працювати. В цей час працює резидентом. Політично розвинений задовільно»²²¹.

Під час Голодомору Шинкар-Антонов влаштується у жовтні 1932 р. на «тепле хлібне місце» – завідувачем сільськогосподарським відділом Київської обласної харчової промислової спілки, а 18 січня 1933 р. – стає завідувачем комори військового продовольчого складу ОДПУ № 7 у Києві. Начальник складу т. Соркурс дав йому надзвичайно цікаву характеристику: «Обов'язки завідувача коморою виконує задовільно, любить часто перекидатися на інші роботи – не має постійності, за зберіганням продовольчого фуражу слідкує добре, в роботі орієнтується. Дисциплінований, дисциплінарних стягнень не має, у суспільно-політичній роботі приймає участь, працює слабо через хвороби, які він сам знаходить, любить хворіти під час напруженої роботи, що відбивається на роботі складу через малий штат. Особисті якості: не уживається з товаришами, ставить себе вище за інших, особистий спосіб життя веде нормальний, великої зарозумілості, має тягу до органів ДПУ, роботу завідувача коморою не любить, читає газети та журнали,

²¹⁷ ГДА СБУ, ф.64, спр. 8561, арк. 48.

²¹⁸ Там само, арк. 78.

²¹⁹ Там само, арк. 48.

²²⁰ Там само, арк. 47.

²²¹ Там само, арк. 8.

хворобливий. До зброї відноситься дбайливо. Посаді, що займає, відповідає. Краще може бути використаний у військовій частині при господарській команді»²²².

Кращу роботу для Шинкаря-Антонова знайшли у Дорожньо-транспортному відділі ДПУ Південно-Західної залізниці в Києві, де з 1933 р. він працював комендантом, а з 1934 р. – лінійним уповноваженим²²³. 20 березня 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У «прийняло пропозицію НКВС УСРР» та затвердило начальником УНКВС по Київській області Миколу Давидовича Шарова (1897–1939)²²⁴ – колишнього начальника Шинкаря-Антонова у Волинській губ.ЧК. Микола Давидович і призначив Абрама Григоровича 1 квітня 1935 р. комендантом столичного облуправління НКВС. На цій посаді він пропрацював до 13 березня 1938 р. – дня призначення начальником тюрми УДБ УНКВС по Київській області. Отримав звання сержанта державної безпеки²²⁵ (1936 р.) «за зразкове постановку роботи комендатури та тюрми УНКВС по Київській області» наказом НКВС УСРР отримав подяку, на честь

двадцятиріччя органів ВЧК-ОДПУ-НКВС – срібний портсигар. 9 серпня 1938 р. був звільнений з посади начальника тюрми УДБ УНКВС по Київській області та відправлений на один рік на пенсію як інвалід третьої групи²²⁶. Втім на роботу до органів держбезпеки, незважаючи на всі старання, так і не повернувся. З 1939 р. очолював адміністративно-господарський відділ управління у справах мистецтв при РНК УСРР, а з лютого 1940 р. став працювати директором київського спецторгу № 3 «Стріла»²²⁷. На цій посаді Шинкар-Антонов і зустрів німецько-радянську війну. Подальша доля його невідома.

Вивчення персоналій «забійного цеху» НКВС УСРР дозволяє уявити загальний портрет професійного ката. На посаду коменданта призначалися з числа рядових співробітників ВУЧК-ГПУ, як правило колишніх червоноармійців. Коменданти мали початкову освіту та нерідко темні плями в біографії. Належне виконання специфічної чекістської роботи давало підстави співробітникам комендатури робити успішну кар'єру у тюремному відомстві НКВС.

References

- Abramov V. Smersh. Sovetskaya voennaya kontrazvedka protyv razvedky Tret'eho reykh. – М.: Yauza: Eksmo, 2005. – S.561.
- Aleksandrov A., Tomylov V. Dva lenskykh rastrela”// Vostochno-Sybyrskaya Pravda (Yrkutsk). – 1996 – 28 may.
- Bazhan O., Zolotar'ov V. Pershyi sekretar VUCHK (Storinky biografiyi starshoho mayora derzhavnoyi bezpeky Oleksandra Rozanova) // Krayeznavstvo. – 2013. – № 2 – S. 197-205.
- Hladyish S.D. Dety bol'shoy bedyi. – М.: Yzdatel'skiy dom «Zvonnytsa-MH», 2004. – S. 194.
- Dukel's'kyu S. ChK na Ukrainy. – Benson (Vermont), 1990. – S. 45.
- Za stsenariyem DPU (Kryminal'na sprava «Ukrayins'ka revolyutsiyno-demokratychna spilka»). Dokumenty i materialy. Uporyadnyk T.F. Hryhor'yeva. – К., 2004. – S. 357-361.
- Zvonytskyy Э. Sotrudnyk ChK // Chekystyi. Sbornyk. – М.: Molodaya hvardyya, 1970. – S.62-65.
- Zelenyn Y.E. Polytotdelyi MTS – prodolzhenye polytyky «chrezvychayshchyniy» (1933-1934) // Otechestvennaya ystoriya. – 1992. – №6. Rezhym dostupu <http://Annales.info/rus/small/politmts.htm>
- Zolotar'ov V.A. ChK-DPU-NKVS na Kharkivshchyni: lyudy ta doli (1919–1941). – Kharkiv: Folio, 2003. – S. 312–329.
- Zolotar'ov V., Bazhan O. Kombryh Mykola Fedorov: odes'kyi trampin v kar'yeri // Pivdenyiy zakhid. Odesyaka. Istoryko-krayeznavchyyi naukovyyi al'manakh. – Vyp. 4. – Odesa, 2007. – S. 202 – 218.
- Zub E.Y. Khar'kovskaya CheKa. Proshchanye s myfamy. – Khar'kov: PP «Royder», 2012. – S. 52–54.
- Ystoriya stalynyzma: Zhyzn'v terrore. Sotsyal'nyie aspektyi repressyy: materyaly mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsyy. Sankt-Peterburh, 18–20 oktyabrya

²²² Там само, арк. 87.

²²³ Там само, арк. 78.

²²⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 373, арк. 145.

²²⁵ А ГУМВС ХО. К.д. Наказ НКВС СРСР № 81 від 9 лютого 1936 р.

²²⁶ ГДА СБУ, ф. 64, спр. 8561, арк. 100 зв.

²²⁷ Там само, арк. 25.

2012 h. / sost. A. Sorokyn, A. Kobak, O. Kuvaldyna. – M.: ROSSPĀN; Fond «Prezidentskiy tsentr B.N. El'tsyna», 2013. – S. 435–443.

Книга пам'яті співробітників орханов контррозвідки, похвбшых у пропавшых без весты в годы Velykoy Otechestvennoy voyni 1941–1945 hh. – M.: Hranitsa, 1995. – S. 95.

Komarov A. Yspolnytel'. O prazdnikakh y budnyakh obyknovennoho palacha //Trud. – 1992 – 6 avhusta.

Lubyanka: Orhany VChK-OHPU-NKVD-NK·HB·MHB-MVD-KHB. 1917 – 1991. Spravochnyk. Pod. red. akad. A.N.Yakovleva; avtoryi-sost.: A.Y.Kokuryu, N.V.Petrov. – M.: MFD, 2003. – S. 312.

Lubyanka 2. Yz ystoryy otechestvennoy kontrrazvedky – M.: Yzd-vo obedyenyaya «Moshorarkhyv», AO «Moskovskyye uchebnyky y Kartolytohrafiya». – 1999. – S. 51.

Lukyn E. Na palachakh krovy net. Tipy y nrayvi Lenynhradskoho NKVD. – Spb, 1996. – S. 1–7.

Petrov N.V. Kto rukovodyl orhanamy hosbezopasnosti, 1941–1954. – Moskva, Mezhdunarodnoe obshchestvo «Memoryal» – Yzdatel'stvo «Zven'ya», 2010. – S. 924

Petrov N.V. Palachy. Ony vyipolnyaly zakazyi Stalina. – M.: Novaya hazeta, 2011. – S. 191–203.

Petrov N.V. Palach-khapuha y nakhodky shkol'nykov. Portret khar'kovskoho rasstrel'shchyka voennopolennykh polyakov komendanta Kupryya v ynter'ere moyl'nykh yam // Novaya hazeta (Moskva). – 2015. – 21 maya.

Petrov N.V. Nahrzhdeny za rasstrel. 1940. – M.: MFD, 2016. – 368 s.

Puzykov V. Pervokonnyk Mykhayl Martynov v NKVD. 37-y hod. Rezhym dostupu: <http://www.proza.ru/2014/06/18/437>

Sbornyk lyts, nahrzhdennykh ordenom Krasnoho Znameny y pochetnym revolyutsyonnym oruzhyem. – M.: Hosudarstvennoe voennoe yzdatel'stvo, 1926. – S. 146.

Sopel'nyak B. Smert' v rassrochku. – M.: Heya, 1998. – S. 265–284.

Streletskyy E. Y pulya zlaya... // Vechernyy Chelyabynsk. – 1997. – 18 dekabrya.

Tepliyakov A. Yspolnytely smertnykh pryhovovorov v vedomstvennoy yerarkhyi VChK-MHB // Ystoryya stalynyzma: Zhyzn' v terrore. Sotsyal'nyie aspektyi repressyy: materyalyi mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsyy. Sankt-Peterburh, 18–20 oktyabrya 2012 h. / sost. A. 2. Sorokyn, A. Kobak, O. Kuvaldyna. – M.: ROSSPĀN; Fond «Prezidentskiy tsentr B.N. El'tsyna», 2013. – S. 435–443.

Tereshchenko A. S. Chystyl'she SMERSha. Stalynskyye «volkodavyi». – M.: Yauza: Eksmo, 2011.

Tumshys M. VChK. Voyna klanov. – M.: Eksmo, Yauza, 2004. – S. 165.

Cherkasov A. Preuspevshyy v nevozmozhnom // Ezhednevnyi zhurnal. – 2007. – 27 oktyabrya.

Yamskoy N. Palachy lezhat v pochete // Ohoněk (Moskva). – 2005. – № 37 – 18 sentyabrya. – S. 5.